

п 173835/4

Зервонш
шлях

1930

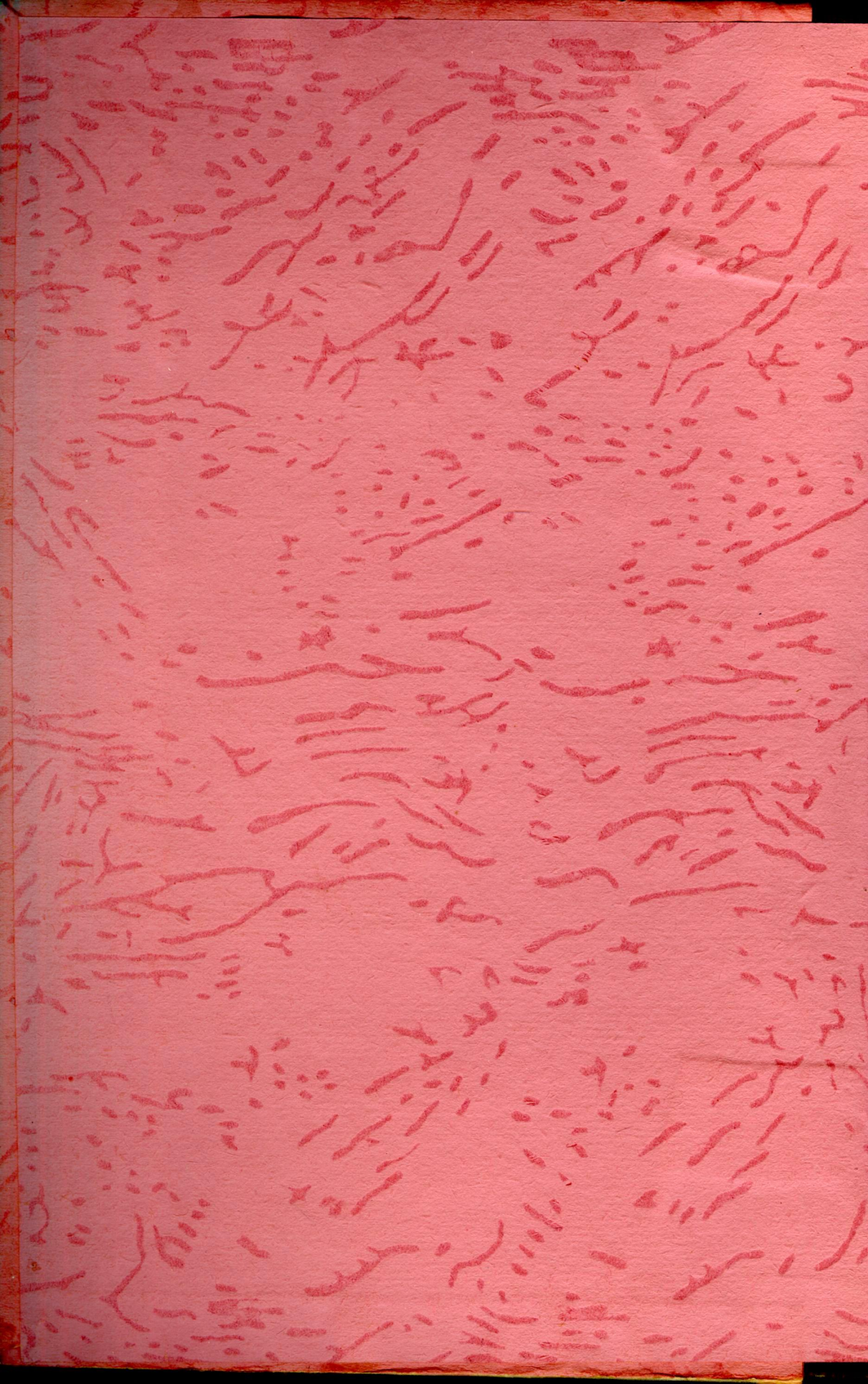
№4

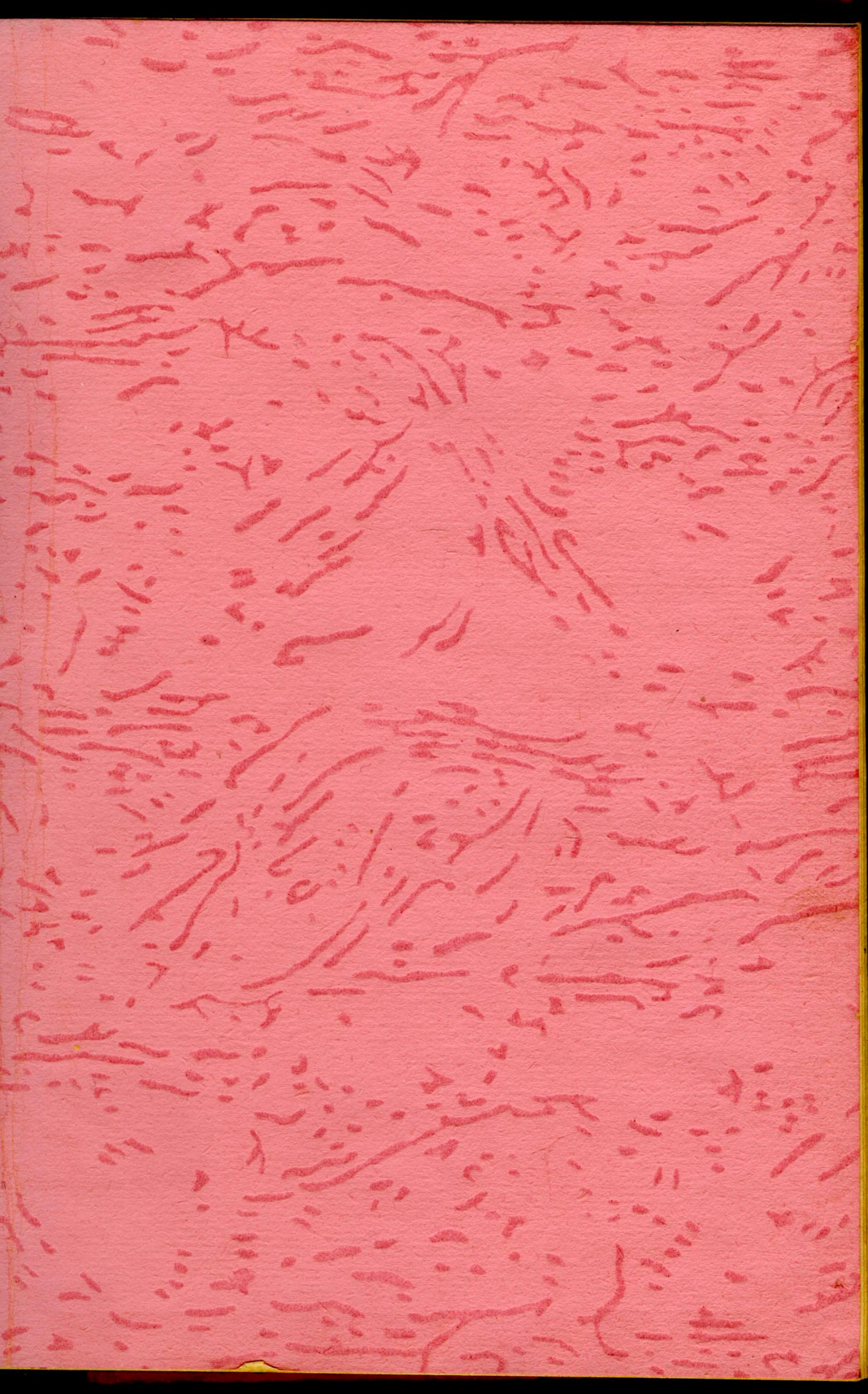
V.N. Karazin Kharkiv National University

00676886

3

ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ І ЛІ-
ТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 4

(85)

КВІТЕНЬ

1930

Бібліографічний опис цього
видання вміщено в „Літописі
Укр. Друку“, „Картковому ре-
пертуарі“ та інших покажчиках
Української Книжкової Палати

ЗМІСТ

	стор.
М. Лебединець. Поезія	5
Т. Масенко. Гімн Донбасові. Мазепа. Поезії	8
Л. Первомайський. Лютий. Похорон старого червоноармійця. Поезії	10
А. Любченко. Кров. Оповідання	12
О. Сорока. Ранком. Циганка. Поезії	21
К. Гордієнко. Повість про комуну	22
І. Багрянний. Із циклю „В поті чола“. Поезії	39
М. Мінько. Виселок у пилу. Роман	44
М. Альбертон. Біро-Біджан. Уривок із повісти	57
Перекотипале. Понад кордоном. Нарис	67
І. Дубинський. На порозі колективізації. Нарис	73
Л. Старинкевич. До проблеми портрету в українській радянській прозі	79
О. Сорокін. Робітнича творчість	98
К. Дубняк. М. Гоголь як географ	116
Л. Гомін. Молдавська культура	120
М. Скрипник. Контрреволюційне шкідництво	138
Л. Ахматов. За радянську літературу	151
М. Зубар. Художник П. Мартинович	158
Ф. Чорноморський. Ювілей „Карпатської Правди“	166
Я. Полфйоров. П'ять років української опери	170
Хроніка	175
Бібліографія	188

МИХАЙЛО ЛЕБЕДИНЕЦЬ

* * *

Повстала ти — чужа і рідна
Близька й —
Далекоз'явна —
В потьмар'ї мрії спалахнула
Надія
перша —
вабна
Жовтневонеугавна. Жовтневонеугавна.
Га — га —
Тесали вже труну — на тебе —
Не - по - ру - шну,
І журахпів спів над нею вже літав...
Та мрець —
Повстав. Повстав.
Нагледів сяйво, барви
Шукання
Боротьбу
Прийдешність
Перемогу —
— Життя
Вхопив майбутнього дорогу
Під попелом, що вже геть - геть притряс
Мовляв, наповсякчас.

*

Я так кохаю, так я кохаю
Твої омрійно - мигдалеві очі
Уперто звернені в Заграви Світанкові.
Я так шукаю, так я шукаю
Твоїх поцілунків
Жовтневочервоних,
Незрадних.
Геть. Відчепися ж. Не застуй,
Примаро днів мичулих,
В шати романтики - облуди не вдягайся —
Впізнаємо й у них тебе ми —
Проститутко.

*

Так — ти прийшла. Напевне. Безперечно.
І не прийти ти не могла — я знаю!

Дивися ж бо, дивись — шматую, ріжу, краю
 Усе — що — дике
 Малпне
 Недоречне,
 Усе — що — не УСРР
 В минулому, майбутньому, тепер.

*

Це ви хвостаєтесь ще, гикавки вчорашні,
 Це ви — зашпортавшись
 В учености полову
 Беззубозубі
 Гризли
 Підмур
 Дому?
 Це ви двобарв з трибарвом поєднали
 В новохімерну п'ятикуть
 Й алілуйнуть
 Блакитножовтьчервоносиньобіль
 Вам
 на

часі

здавалося?

Гай - гай!— Амба. Амінь.

*

Жени ж мерщій своїх кохливців в - тришия
 Усіх отих широкоштанних смушкошاپів,
 Усіх отих матнистих довгочубів —
 Бо твій улюбленець — в картузику на - бакир,
 В куценькім піджачку,
 Вузенських штанях —
 Матнею не мете родючої землі,
 А з люттю радости ганя по ній Фордзона
 Або вимахує важенним молоттям
 На Тракторбудах та на Дніпрельстанах.
 Жени отих,
 Бери цього —
 Пригрій.

*

І коли ти, об'єднана вже, встанеш,
 Синів розхапаних зібравши знов до купи,
 Ми — на вашому труп'ї, многоголові трупи—
 Червоний прапор твій в Майбутнє піднесем
 З просвітлим гордістю — своїм — лицем,
 Що з нього посмішки вже, доле, не здереш
 Й на манівці колишні —
 Не зіпхнеш!

Бо.....
У - ж - же
Н - - на - - вік - - 'мя
Р - - рек
Б а й с т р ю к І с т о р і ї
Опрягсь. Помер.
Живи
Рости
Буяй
Єднайсь
У С Р Р.

Харків. 1930 р.

ТЕРЕНЬ МАСЕНКО

ГІМН ДОНБАСОВІ

Степів чорноморських багата окрасо,
пшеничних ланів броньована груди —
піднімайся вогнями новими, Донбасе!
Твого серця удари слухають маси,
на твій голос ідуть...
Піднімайся вогнями новими, Донбасе!

Дзвенять копитами твої залізниці.
Хлібні фабрики посилають тобі
ешельони важкі золотої пшениці —
зустріча ешелони машин і криці
їх живий кровобіг...
Дзвенять безконечні твої залізниці!

Сувора колиско залізної кляси!
На тебе глядять робітничі порти —
пароплави їх ти навантажиш, Донбасе!
Із степами укупі в радянську Аляску,
в Аргентину радянську пошлеш їх ти.

Сувора колиско залізної кляси —
революції полум'ям дихай, Донбасе!

МАЗЕПА

У тумані віків загубився твій слід
і в диму від руїн розпилося обличчя...
Хто пізна крізь мітичне надбання століть —
чи ти геній, чи клоун возвеличений?

Заростають могили і копитів сліди...
Мож заслужено, мож випадково
ти в легенді прекрасній пішов у світи
у чужому далекому слові.

Геніяльний англієць, що зроду не був
у краю твоїм, родить в уяві
диких коней табун в чорноморським степу
і Дніпра розпанахану славу.

Та легенди, мов хвилі, вертають назад...
Крізь століття в „Полтаві“ барвистій
твоя тінь вирина; через сто п'ятдесят —
воскресаш в симфонії Ліста;

певно муза англійця на руку легка,
бо ні він, ні симфонія Ліста
од віршів - анекдотів твого земляка
не спасли твою тінь через двісті.

У тумані легенд загубився твій слід...
Ти ж цікавиш мене тільки трохи...
Не такі урагани здійма на землі
заклопотана наша епоха!

Ти не визнаєш, ніколи не визнаєш, чим став
степ - пасовисько огирів вольних...
Наші співи тобі, молодий Дніпрельстан,
свіжим рікам — дзвінким, повнокровним містам,
хлібним фабрикам Дикого Поля!

Л. ПЕРВОМАЙСЬКИЙ

ЛЮТИЙ

(З циклю „Війна і Революція“).

„А коли салдати
Містом машерують —
Одчиняють вікна
Дівчата молоді“...
Йдуть офіцери,
Йдуть не горюють
В мундирах чудових,
Як риба в воді.

Йдуть офіцери.
В мундирах чудових,
Женуть новобранців,
Як чабани.
Грають сурми.
Барабан фронтний
Сухо й глухо
Бубонить:

„Били нас, били,
Ми вже й забули—
Перегубили
Поразкам лік,
Йдуть новобранці
Скісним скопом,
Щоб лягти трупом
У сирій землі.

„Ми тобі ляжемо,
Ми тобі скажемо,
Ми тобі покажемо,
Руський цар,—
Як тобі гнати нас,
Як тобі рвати нас...
Ми тебе за ґрати! — Раз!—
Ха - ца - ца“.

Йдуть офіцери
В мундирах чудових,
Хиляться, пад'ють
Кров'ю на брук.
Б'ються в істериці
Офіцерські вдови,
Ламаючи лілеї
Гарячих рук.

Плаче цариця
В горі за Распутіним —
Виловили Гришку
В холодній воді...
А салати містом
Машерують „тьху ти ну!“ —
Одчиняють вікна
Дівчата молоді...

ПОХОРОН СТАРОГО ЧЕРВОНОАРМІЙЦЯ

Туман - туман... Навис туман над тьмою,
А над туманом тьма, як чорний крєп.
За містом снігові завої
І рветься в місто зимний степ...

Туман - туман... А десь далеко
Кидають ліхтарі проміння п'ятаки.
В протоках вулиць чути сурми клєкіт,
В протоках вулиць чути чок підків.—

Везуть бойця на пишнім катафалку
І від ваги вгинається лафет,
А вітер зачепивсь за парпет —
Він задивився на жалібну валку.

За труною кінь
Вороний...

Не звести руки,
Не зігнути ніг.

Коню мій, коню вороний,
Довелося товарища хоронить.

Коню мій, грива — вогонь!
Від скількох виносив погонь,

А скількох ми гнали з тобою,
Як кричали сурми до бою?!

Знає нас Махно, Денікін, Врангель,
Пан Пілсудський, Петлюра і Ангел...

А смерть прийшла —
В ліжкові знішля:

Не звести руки,
Ні зігнути ніг...

За труною кінь
Вороний —
Не бере вівса, не п'є воду...

Туман розносить сум на всі кінці
І мертві голоси співців
Наповнила тоска останнього походу.

На кладовищі серед степу
В могилу кляли його товариші,
А вітер білим, сніжним крепом
Горбок землі запорошив.

Отак лежить він у могилі —
Червоний орден коло серця в нього
І прапор бойовий розкинув крила
Над головами в нього...

І знов до міста... Чути чок підків,
В протоках вулиць чути сурми клекіт,
Він кличе під прапори юнаків —
Їм жити легко і вмирати легко!

АРКАДІЙ ЛЮБЧЕНКО

КРОВ

Взимку, вночі, на край великої лісової балки тихо, скрадливо виходили вовки. Вони глибоко загрузали в сніг, бо лише нещодавно скінчилась заметіль, і довкола була сніжна, буйна, пухнаста піна. Вони брели поволеньки, злегка похитуючись на своїх гнучких лапах.

Їхні спини, шиї й морди напружено витягнуті, їхні вуха сторожко наставлені, всі рухи пристрасно скеровані вперед,— і віддалік могло видатись, що вони не бредуть, а випливають із лісових нетрів.

Край балки, де кінчалася звертиста стіна лісу й бовваніла внизу смуга кущів, вовки зупинились.

І раптом ніби зникли — приховалися в затінку кущів.

Лише один, обережний, поважний, обережно загребаючи лапами, ступив іще кілька кроків наперед, до останнього куща, що стремів трохи осторонь. Звідси, з цієї останньої схованки, краще можна було осягти зором велику лісову балку.

Тоді обережний передній вовк злегка пригнувся, затопив очі в просторинь, завмер.

Стала надзвичайна тиша. Позгду вовків здіймалась висока суцільна стіна лісу, попереду лежала чимала кручена балка. Балку цю, вщерть налиту снігом і взяту обабіч лісовими стінами, неначе охопили дві величезні волохаті лапи якогось величезного й мовчазного лісового звіря,— так здавалося передньому вовкові. Здавалося йому, що якби цей невідомий звір лише трохи ворухнув тією чи тією, або навіть послабив ту чи другу, то з - під лап волохатих і хижих конче мусів би вихопитись бодай маленький проте нестримний звук.

Бо вовкові самому дуже хотілося почути який - будь звук. Так хотілося, що врешті він мимоволі сам ворухнув власною лапою, переступив з однієї на другу.

Справді прошарудів легесенький хрускіт,— то від вовчого мимовільного дотику хитнулася на кущі галузка, а з галузки посіявся сніг. Проте вовк інстинктивно здригнув вухами й насторожився.

І знову була тиша. Велика, надзвичайна тиша. І знову була ніч, кріпка, незвичайна ніч. У височині рясно палахкотіли зорі, долі незмінно й неможливо пашів розпечений морозом сніг. Так само байдуже, мов зачудована, лежала німа, але дражлива своєю мовчазністю балка. Так само щільно й похмуро, дратуючи своєю нерухомістю, стояв довкола ліс.

А найголовніше, найгірше — ця тиша, ця убивча тиша, що ввесь час, скільки не йшли вже вовки, незмінно їх супроводила. Так ніби все, що було довкола, зупинилось і завмерло перед жорстоким холодом і ніби під цим жорстоким небом не було поблизу анічигосінко живого, крім лише їхньої стомленої зграї.

Хоч і напружував всю свою істоту обережний, досвідчений вовк, що сидів попереду, хоч як невтомно скупчували всю силу свого звірячого інстинкту ті, що приховались позаду,— нічого, нічого...

Ін ді, правда, зривався десь легенький раптовий шелест або лунав короткий потріск, що серед ночі, серед тиші здавалися особливо чіткими. Вовки на це всі, як

один, поводили вухами, витягали морди вперед, задирали морди д'горі і поривчасто, жадібно нюхали повітря. Та одразу ж переконувались, що це омана: шелестом зідхав великий шмат снігу, падаючи з дерева, потріском легенько зойкала гіляка, скидаючи з себе цю зайву сніжну вагу.

І знову, як і раніше, наставала тиша. Надзвичайна, неможлива тиша.

І знову, хоч як наслухались вони,— нічого, нічого....

А вовки хотіли звуків. Вовки дуже хотіли звуків. Вовки неймовірно хотіли життєвих, хвилюючих звуків. Того особливого шурхоту, що від нього одразу захоплює віддих. Загадкового шурхоту, що своїм наближенням одразу бере всю істоту в якийсь солодкий і моторошний полон. Скрадливого шурхоту, що завжди викриває наявність іншого живого створіння. Трепетного шурхоту, що від нього перекочується в горлі слина й хочеться облизатися. Шурхоту, що пахне кров'ю.

Вовки були дуже голодні.

От уже багато разів минала ніч і наставав день, і знову минав день і наставала ніч, а вони, хоч як прикладали зусиль, все ж таки не знаходили собі поживи.

Вихрошерсті, сухоребрі, зігнуті в три погібелі, як саме лихо, або хижо насторожені, як сама жадаба, охоплені страшною мукою голоду, вони покірно й невідступно тяглися одне за одним серед цих переплутаних хащів, снігових перевівів, лісових нетрів.

Часами, щойно одійшовши, вони знову потрапляли на те саме місце. Потрапляли вдруге, втретє. Кружляли спантеличено, мов зачумлені. І врешті, вгадавши свою помилку, розуміючи, що нічого поживного не може з'явитися там, де вони вже пройшли, вони з несамовитою злістю шкірилися на свого переднього, і той, ошкірившись так само у відповідь, брався іншим напрямком.

Що більше докучав голод, то більше зростала в них клекітна злість. Особливо ця злість виявляла себе вдень, коли менше можна було сподіватися на здобич і коли вони більше одсиджувались по закутках. Вдень найчастіше бувало так, що вони збігалися всі гуртом під захист якого-будь хащовиння і, згорнувшись клубочками, щільно попритискавшись, потроху гріли одне одного. Принаймні, на якийсь час поступався перед ними хоч холод. Тоді кожне з них лежало припадом, занурившись носом у шерсть, і тоді бувало так, що запах нагрітої власним віддихом шерсті починав нагадувати ще якісь запахи, якісь щемітні, знадливі, хвилюючо - теплі, хвилюючо - жадані запахи. І тоді ж під заслоною примружених очей, в напівдрімоті дедалі рясніше й виразніше починали перед ними химеритися чи то спогади, чи то сні,— гаряче, ще трепетне м'ясо й гаряча, ще терпкава кров...

Ці їхні маріння бували такі сильні, яскраві, так правдоподібно, гостро пахла кров, що їм прискорювався віддих і пристрасно роздувалися ніздрі. Їм у напівсні уявлялися хижі гонитви, бистрі переслідування, лоскотна близькість жертв, лоскотне щастя жертви й жертви,— ажень здригалися вони й злегка стогнали в своєму хоробливому напівсні. Прокинувшись, дехто поглядав незрозуміло, тривожно, роз'ятрено і лише згодом, збагнувши дійсність та облизавшись, починав дивитися похмуро і починав перейматися злістю.

Саме в такі хвилини неймовірно, до болю смоктало в череві, ніби незносьними кігтями там брало, стискало, і погляд за таких хвилин ставав зловісний. Охоплювала ще більша злість. Рвучка злість на те невідоме, невідступне, нахабне звір'я, що весь час бралось кігтями в череві. Безглузда злість на свої ж гарячі безглузді маріння. Паморочна злість на своїх, обридлих уже до краю й таких же злісно - нетерплячих сусідів. Несамовита злість на тихий, дуже тихий, білий, дуже білий, і ніби насмішкуватий, обережний, безнадійний для них день,— вовча злість на все, що було довкола.

Коли ж день поволі одходив у безвість і коли його місце крок - у - крок м'яко-лапо скрадливо починав заступати вечір, вовки одразу відчували полекшення. Спокволу, згинці наближаючись з - поза дерев, сутінковий вечір ніби ніс із собою

щось змовне. Вечір завжди був якийсь насторожено - хмурий і хитро - затайливий. За собою він завжди вів ще більшу похмурість, скупчену похмурість ночі та загадковості. І саме звідси виникало їм полекшення. Саме в цьому була для вовків відрада, бо в цьому була надія.

Вечір приводив зовсім нове життя. Довколишні речі скидали із себе неможливу одноманітність дня, прибирали нових форм, нового змісту. Тіні, відтінки й протині обережним, нечутним натовпом збиралися звідусіль, так наче в ліс поступово насувались численні таємничі створіння. Мінялися нещодавні обриси, і все ставало майже рухомим, — чи то стовбур, чи кущ, а чи навіть маленька галузка.

І в цьому натовпі тіней, в цій таємничій рухомості скрізь виникав гостинний притулок для кого завгодно: для одних — спасенна схованка, для других — найзручніша засідка.

Звечора між вовками і всім, що їх оточувало, починав утворюватися зв'язок, виникала своєрідна змовність. Не так свідомістю, як тією особливою глибинною чутобюю, що їм була притаманна, вовки навдивовижу тонко розуміли все це навкружне відмінне життя і прекрасно вгадували, відрізняли найрозмаїтіші, найменші шурхоти, шелести, звуки.

Голод, знесилюючи їхні тіла, в той же час підсилював їхню хтивість, загострював, витончував їхні чуття. Вони вміли завмирати в такому високому, в такому шаленому напруженні, що себе самих уже майже не відчували, оберталися в єдиний, суцільний, кріпко натягнутий нерв і боялися, що їхні серця стукають занадто голосно, що стукіт цей чути в лісі.

І вже багато разів минала така, сповнена тиші, ніч і наставав обережний, на-смішуватий день — минав день і наставала таємна, змовна ніч. Але нічого, нічого...

Правда, остання доба принесла дещо іншого: повітря ніби трохи було пом'якшало (чи так здавалося), а потім, неначе ті клапті з білого зайця, почав падати рясний, пухнастий сніг. І в повітрі ніби з'явилися (чи так здавалося) свіжі, хай навіть досталь віддалені, проте давно вже нечувані запахи.

Та, на жаль, удосвіта раптом стрибнув по верховіттях задьористий вітрець, лишаючи по собі струмінь легенького посвисту. Ще не встиг цей посвист розтанути, як уже налетів новий розгін вітру, сильний, поривчастий, що зухвало трусонув деревами, — дерева застогнали й почали хутчій скидати з себе снігову падь. А безглуздий, несамовитий вітрюга тієї ж хвилини підхопив цю білу порошокаву, жбурнув нею д'горі, закружляв, заскавчав, заслони́в небо й верховіття пінястими звивами хуртечі. Майже до самого вечора тривало це шаленство. Ввесь час безупинно падав сніг, і розпанаханий борвій кидався ним на всі боки. В заметах тонули кущі, виростили високі снігові пагорби, виникали несподівані чудернацькі перевії, видолки, закутки, що так само несподівано й швидко міняли свої форми, або й зовсім розсипалися.

Цілий сьогоднішній день були просиділи вовки в невеличкій улогвині, під захистом приземних лапастих вітів смерек.

Завірюха вщухла аж над вечір. Почав брати ще міцніший, пломенистий мороз, той мороз, що забиває віддих, що від нього вуса, морда й шерсть хутко обростають памороззю. Вовки, що протягом дня й без того дуже перемерзли, відчували вже тоскню нехить до всього. Але над вечір, коли випогодилось і коли на свіжих заметах можна було сподіватися найсвіжіших слідів, їм легенько й надійно заскеміло в серцях. Вони внутрішньо стрепенулись, обтрушуючи з себе денну млявість, нудьгу й незручність. Дехто з них нетерпляче з хрускотом потягнувся, дехто сласно плямкнув язиком, а дехто зразу низав вухами й припадливо, старанно почав нюхати повітря.

Інстинкт говорив їм, що тепер, після хуртечі, після довгих висиджувань та вичікувань, всяка звірина, як і вони самі, шукаючи собі поживи, почне виринати із потайних закутків. Інстинкт говорив, що потрібна тільки пильна увага, подвоєна

обережність — і здобич на зубах. Інстинкт і голод. Голод примушував скупчувати всі сили, щоб жити. Голод і віра. Віра для кожного з них не лишала найменшої тіні сумніву, що він буде жити, мусить жити. Незаперечна, цілинна, сліпа віра й жадова жити — щоб жити.

І от, переконані, заповзяті, з пильною увагою, з подвоєною обережністю вони сьогодні кр з синій зимовий вечір вирушили в ніч.

Вони вгрузали по груди, по шию — пухкий, глибокий був свіжий сніг. Лише місцями траплялись тверді видолки, що їх повилизував вітер, лише подекуди можна було взятися стрибком.

Це смутило, дратувало, надарма стомлювало, а на випадок ловів могло, певна річ, дуже й дуже утруднити гонитву.

Але найгірше було передньому, старому вовкові, що перший поринав у снігопад, розбивав її грудьми, розбрикував лапами, силоміць прокладав дорогу. Найгірше, бо, поза всім, він не мусів жадним найменшим виявом показати, що йому найгірше. Він мусів поводитись упевнено, твердо, несхибно. Він мусів бути невтомним, — адже був він передній.

Довго отак блукавши, вони сьогодні все ж таки були натрапили на зовсім свіжий, ще ніби теплий слід. Тоді були вихопились на край довгої, заломистої балки. Вони гарячково метнулись навздогін. Скрадалися, чи бігли, чи летіли стрімголов, — ніхто з них не пам'ятав. Робили те, до чого шалено - швидко спонукувала невідома й владна сила, що враз була їх опанувала.

Лише згодом, упірнувши з розгону в надто глибоку снігову ковбаню, вони як стій зупинились, замерли.

Передній наслухався.

Решта теж тороплено й хтиво наставила вуха. Всі, як один, раптом збагнули, що запах сліду замість міцнішати значно послабшав, що трапилась помилка, що треба братися якраз у протилежний бік, що передній, дурний передній, ненавидний передній...

Але передній вже встиг зміркувати — бистро кинувся назад.

Вони — також.

Це була скажена запопадлива гонитва. Мчали, як вітер. Здіймали білу куряву. Одскакувала й знову наближалася балка. Гойдався обабіч ліс. Гойдалось небо. Кружляли зорі. Крижаний подих. Пекучий віддих. Серця хотіли впасти на сніг. Серця хотіли крикнути: годі! — й беззвучно кричали: швидше!

Адже якнайшвидше мусіли вони знову пробігти ту відстань, що її вже допіру пробігли — тільки зворотним напрямком. Та ще потім хутчій, хутчій надолужувати втрачений час. Бо хто зна, як далеко встигла вже перехопитися здобич, хвилююча здобич, запашна здобич, трепетне тіло, гаряча кров.

Зупинились були несподівано. Власне, свідомо зупинився передній, а решта стрімголов, безладно налетіли на нього. В їхній роз'ятреній уяві здобич хрумтіла вже на зубах і, збившись зенацька до купи, вони поспіхом, навмання тикались заскаленими мордами, шукали наосліп тіла.

Його чомусь не було, але десь дуже близько струменів різкий, сласно - подражливий запах.

І через хвилюку вони зрозуміли, що тут же, біля них (точніше навіть під ними), лежав ще не зовсім замерзлий, тмяний кал лісової кози. Це легітне, тмяне й таке збудне пахіння одразу затуманило їм свідомість.

Дивно, як, мабуть, ще ніколи, відчували вони цього разу свої ніби набряклі, важкі, неповерткі язики. Щедро, почала їм набігати слина... Вони в тривозі затупцялись на одному місці, бо сніг лежав тут збитий, а слід, як навмисне, плутався, несподівано губився десь...

Тоді вони спантеличено кинулись на всі боки. Не одбиваючись далеко, вони поспіхом вертілися, припадали до снігу, хтиво никали, нюхтіли. І там, де,

шукаючи, пробігали вони, лишалися в'юнкі петлі їхніх сягнистих слідів. Дедалі ці петлі, ці власні сліди починали траплятися їм частіше й частіше. Дедалі починала їх брати більша й більша тривога. Починав уже брати відчай.

Сталося врешті так, що всі вони збіглися на невеличкій галяві. Захекані, збен-тежені, вони навіть не глянули одне на одного, але тут вкупі вони нагло й незап-ечно відчули, що їхню старанну ловитву програно.

Тоді млостю затопило їм груди, туманом поійняло свідомість. В той момент великого розчарування вони до нестями ненавиділи одне одного, навіть кожний самого себе. А найбільше, звичайно, переднього: де ж його досвід? як він міг про-гавити? як він смів збитися? як же він смів?..

Порив люті, як порив хуртечі. І незабаром почала обступати їх темрюча голодна тоска, від якої хотілося заплющити очі, підвести морду д'горі і з найглибших гли-бин свого ества завити скаргу, завити безвихідно - лячно.

Стомлені, збентежені, запорошені памороззю, зігнуті в три погібелі, лизнувши снігу й підібгавши хвости, вони повільно, приріченно знову потяглися кудись навшання.

І один із них, якраз передній, з перевтоми трохи заточився.

Це була страшна, вирішуюча хвилина — якби він упав, його миттю розтер-зали б.

Він інстинктивно зрозумів. Жах заглянув йому в очі й видалось йому, що власна шкіра, тріснувши на спині, посунула геть. Хоч як після гонитви був зне-силений, хоч усе довкола ходором ходило, одначе подих смерти враз його очутив. Смертельна тривога збудила в ньому свіжі, може й останні сили. Він, старий вовк, скупчив ці сили, одхилився трошки, ніби уникаючи удару, і різко вищерив зуби. А потім, намагаючись додержати внутрішньої рівноваги й здаватися непохитним, (проте хитаючись), ступив іще кілька кроків обіч і ніби байдуже підвів задню лапу, — за своїм...

Ця його вдавана байдужість, непримушеність, незалежність здалися для інших такими правдивими і була в них така життєва учепистість, така разюча спокійність за себе, що загроза хутко одлинула. Дехто з вовків нюхнув покроплене місце й зробив те саме. Зграя, притишивши свій дикий замір, поволі крадькома знову пішла за переднім — у неможливу тишу, в ніч.

Все ж таки вони чогось ждали. На щось сподівалися. Кудись невпинно тяглися.

Ніхто з них ані на хвилю не припускав, що може загинути, бо так знадливо, непереможна, глибинно пахла в уяві чужа, гаряча, трепетна кров. Віра була позасвідомо, глибинна, чутобна, бо їм наказувала вірити їхню власна невисипуща, несхибна, ярлива кров. І вела їх, сповняла безнастанною жадою жити, невтомною пристрастю шукати, невідступним бажанням змагатись, — кров.

Так потрапили вони знову до тієї ж самої балки, лише до іншого, дальшого її краю.

Саме тут, де кінчалась звертиста стіна лісу, вони ось тепер зупинились і при-ховались у затінку кущів. Лише один, той самий передній, ступив іще кілька кроків до останнього попереду куща, звідки краще можна було осягти зором широкі, розложисті береги балки. Там він злегка пригнувся, причаївся, затопив очі в просторінь.

Вщерть налита снігом, оточена з обох боків густими, прямовісними стінами дерев, наче охоплена лапами невідомого величезного звіра, що вічно снить чи дрімас, — балка ця в цьому місці здавалася великим озером, що його біла гладінь одразу ж мусіла викривати появу першого - ліпшого створіння. Здавалася вона також ніби зосередині, що на ньому, луною наближаючись віддалік, мусіли збі-гатися різні звуки, — так, принаймні, говорив вовкам інстинкт.

Але звуків, життєвих, хвилюючих звуків, що пахнуть кров'ю, не було. Стояла надзвичайна, неможлива тиша. І стояла кріпка, ажень іскриста ніч.

Передній вовк почував себе аж надто погано. Передусім тому, що був він передній. Ще перед кількома днями, ще тоді, як їли востаннє, він заповзято змагався, щоб бути переднім. Тепер він цього не хотів. Тепер він пробував змішатися з гуртом. Але скільки б він не відставав, даючи можливість себе випередити, все одно в такій же мірі відставали всі решта й уперто лишали його попереду.

І не тому лишали його попереду, що був це старий досвідченіший вовк, а тому, що тепер, коли виникла для всіх надто велика загроза, ніхто з них не хотів бути переднім.

Це, звичайно, ані трохи не зменшувало їхніх вимог до того, хто був передній. Навпаки. Загрозливий стан і хвороблива сліпа роздратованість вимоги ці на багато-багато збільшували.

Ось і тепер старий вовк прекрасно відчував, що вся зграя, засівши позаду, скеровує свою хтиву напруженість не тільки на довколишню дійсність, але й на нього особисто. Зграя — відчував — не може йому забути нещодавньої невдалої гонитви. Зграя ненавидить його, як і він її.

Старому, передньому вовкові з перевтоми трохи чманіла голова. Перед очима плуталось морочне павутиннячко. Зашпари заходили в лапи й колючий треміт проймав аж до кісток.

Вовк надсадно їжився.

Хвилинами колючий треміт, перебігши всім тілом, падав у сніг — наставало раптове й коротке полекшення. Тоді морочне павутиннячко, сотаючись перед очима, сотатись починало й з усіх боків, обволікало його тимчасовою легенькою байдужістю, спокушало трошки замружитись, трошки покусняти.

Вовк не міг собі цього дозволити, і вовк не міг себе перебороти. Куняв.

Але тоді ж у його череві прокидався болісний смокіт. Вся істота, перейнята тягучим, неблаганним цклінням, ажень стискала, ажень скрикувала — беззвучно і страшно. І скрикнувши, ніби завмирала. Одразу ж і черво і груди затоплювала дивна, майже спорзна, як це бувало на тітці, млюсть. Вона хутенько розтікалася по жилах, п'ярко обтяжувала тіло, силоміць хилила на сніг.

Вовкові дуже хотілося лягти. Вовк у жадному разі не міг собі дозволити лягти. І вовк знав, що все ж таки він, кінець - кінцем, не витримає, ляже — на глум, на смерть.

Несподівано трапилось так, що в дрімотному мерехтінні повстала райдуга. Обидва її боки були пойняті туманом, який поступово кудись сповзав. Райдуга теж поступово танула, танула... Аж нарешті від неї лишився довгий краєчок лісу, геть залитий весняним сонцем. На краєчок лісу зненацька викотився вухастий сірий клубочок. Вовк йому навперейми. І от уже чує поперед себе кріпкий, лоскотний запах. Уже дочуває шурхіт чужих, божевільних стрибків. Уже...

Мов тороплений, здригнувся вовк, недоумкувато розплющив очі. Він таки справді почув поблизу шурхіт, — то чухався котрийсь із прихованої зграї.

Розчарований вовк досадно й докірливо озирнувся на такий недоречний шум, що міг їх усіх завчасно викрити в цій засідці, але йому у відповідь одразу ж спануло кілька жовтозелених, нестримних, погрозливих іскор.

Погроза і виклик.

Він поволі одвернувся, вдаючи уже байдужого. Але він зрозумів. Так, так! У пломенистому зойкові їхніх жовтозелених іскорок він побачив ту зловісність, ту мовчазну, заціплену загрозу, що завжди чомусь викликала в його пам'яті особливий моторошний запах тліну. І саме з цієї хвилини почався в нього особливий, усвідомлений, великий страх.

Охоплений страхом і раптовим буремним чуттям самозахисту, злості й мстивості, він уже готовий був хоч би й зараз ставити найрішучіший, наймилосердніший опір. Він знову озирнувся в їхній бік і теж погрозливо, як і вони, блиснув очима.

Це була помилка. Гурт не любить погроз. Гурт, свідомий спільної сили й спільної переваги, не зносить заперечень. Він у завзятті визнає лише покору, і лише покірний тоді має право обертатися в гурті.

Це була велика помилка. Гурт одностайно вищерив зуби до нього, готовий от - от уже кинутись.

Вовк так само, як і раніше, намагаючись вдавати байдужого та певного своїх сил, поволі одвернувся. Але цього разу він остаточно переконався, що позаду — немилосердне, страшне, рішуче. Він був до нестями вражений. І він, хоч як старався, не міг приховати цього великого нестямного страху.

Найголовніше ж, найгірше, — вони це знали. Зненацька ясно йому стало, що вони це знали.

Вони справді знали, що він їх боїться. Не очима, а тонким, складним, неймовірно напруженим чуттям, якого доходили вони за цих хвилин, бачили вони його боязкість, невпевненість, розгубленість, нікчемність, його кінець. І це ще більше розбурхувало їхню ненависть, розпалювало їхню ярливість, паморочило їхні істоти жорстоким наміром.

Адже він тепер був тією точкою, що на ній після довгих невдач та злигоднів мусіли одностайно збігатися найрозмаїтіші їхні свідомі й несвідомі стремління. В цій точці силою табунного чуття почали вони, кінець - кінцем, вбачати єдине можливе побороення спільної загрози, найкращий вихід із відчайсно - голодного стану.

Вони чатували. Вони були готові до нападу. Вони тільки ждали ще останнього найтруднішого внутрішнього руху, що мусів розтяти між ними і ним незриму павутинку, яка ще стримувала.

Передньому все це було ясно. Це він добре розумів. Він добре знав, що досить лише наважитись кому-будь одному. Лише маленький порух — і край. І все.

Від напруження, йому нараз тонко задзвеніло в вухах. Балка хитнулася. Тілом перебіг остюкуватий, лихоманний дроз, і дуже чутно війнуло тим особливим, моторошним запахом тліну.

Зірватись? Тікати?

Не сумнівався, що його притьмом наздоженуть.

Хай! Краще, коли в боротьбі.

Проте він не зірвався. Не міг. Лише обережно, тихцем переступив з лапи на лапу, і дрижаки, метнувшись поза шкірою, болісно збігли в сніг.

Він уже не міг озирнутись. Не то що озирнутись, — він уже навіть боявся зробити той чи інший бодай незначний рух. Був зневолений. Був у полоні дивної, табунної, непереможної сили, що напливала на нього ззаду, лягала на нього тягарем, паралізувала всю його істоту.

Зігнувшись, сидів він тепер зовсім нерухомо. І тому, що довкола була надзвичайна тиша і сам він був цілком непорушний, йому хвилинами здавалося, що так він сидить уже давно - давно, — може, й усе життя. Так. А решта був сон, а не життя — химерний виплід уяви.

Він знав, що ця його нерухомість покищо впливала на тих, які сиділи позаду, силоміць примушувала й їх до такої ж нерухомости. Він ухопився за цю останню надію, завмер.

Напруження доходило краю. Незрима павутинка ледь брєніла.

Тоді він раптом завив. Тоскно, безнадійно і беззвучно — ніхто не чув. Ніхто не міг чути. Він сидів мовчазно, як кам'яний. Але він, охоплений великим розпачем страхом, заціпивши зуби, вив.

Він сам собі здавався таким скривдженим, що не міг не ридати, і таким кволим, ікчемним, що хотів, дуже хотів покірно припасти до чийхся невідомих, могутніх лап і лащитись до них, лизати їх, благодати...

Ніхто не чув, але йому в вухах грімко віддавалась луна — відгук власних ридань і жагучої скарги на все.

Далі він уже не міг цього зносити. Він був готовий. Він хотів, щоб швидше це почалося. Йому бракувало вже слини щоб ковтати. Йому зупинялося серце. Кров глушманно стукала в скроні. Голова ходила ходором. Голова палала. Він божеволів.

Коли це шаснуло ззаду й рвучко метнулося повз нього в балку.

Ту ж мить несвідомо, інстинктивно метнувся й він.

А за ними обома — хутчій вся зграя.

Це було блискавично, несподівано.

Він уже мчав навкоси через балку, мчав навздогін за тим із гурту, що вихопився перший. Він уже знав, що це навмисне, що так зручніше нападати заднім на нього ж самого, що він тепер конче мусить наздогнати першого й затопити зуби в його горлянку, бо інакше ось - ось наздоженуть його самого й встрягнуть зубами в його ж власну горлянку.

Поспішай, кому сила! Зловчайсь!

Снігова повідь кипіла, вирувала під лапами. Снігові ковбані місцями були надто глибокі й доводилось просто кидатись плавом, або рвучко хапатись, як на трясовині.

Зловчайсь, кому сила! Поспішай!

Снігова повідь одбігала так бистро, кущі й дерева шарахались так вражено, що здавалося: все довкола теж зрушило з місця, поспішає, летить...

Мабуть, ніхто з них ніколи не почував себе таким легким, спритним, сягнистим, як зараз.

І він, старий вовк, мабуть, ще ніколи не знав подібної гонитви!

Відстань між ним і тим, що гасав попереду, дедалі меншала й меншала. Проте він встиг помітити, що відстань між ним і тими, що мчали позаду, також дедалі меншала й меншала.

Ті, що позаду, дедалі наближались.

Чув уже їхнє дихтіння.

Вони майже його наздогнали.

Майже наздогнали.

Наздогнали.

Вони порівнялися.

Вони йдуть поруч.

Йдуть поруч.

Поруч.

І вони його не чіпають.

Ще не чіпають.

Чому не чіпають?

Як перекотилася через нього перша хвиля смертельного страху, він одразу ніби прозрівши, догадався, що діється насправді. Він почув поперед себе сильний привабний запах тварини, почув хвилюючий тріскіт утечі, зрозумів, що вони всгуртом знову переслідують здобич, яку першим помітив той перший, що рвучко був метнувся повз нього.

Значить, його таки не зачеплять? Значить, він буде жити? Буде жити жерти! Буде жерти, бо ось уже близько жертва. Уже поміж деревами миготіла жертва.

І він, сам собі віри не ймучи, до краю зраділий, збурений, ще швидше пішов навперейми, — так швидко, що старе його серце ледве витримувало.

Всі чим дужч також ішли навперейми, випереджували одне одного, ярливі хапалися, змагалися, поспішали, щоб урвати кращий шматок.

Зловчайсь, кому сила! Поспішай!

У паморочній спразі, у захваті, в нестямі він майже не розумів, не пам'ятав, що відбувалось далі. Його сліпма кинуло на повалену тушу лісової кози. Його пащека хутко механічно роззявилась і зуби хутко механічно встрягли...

Яке щастя! — гаряче, трепетне м'ясо, гаряча, терпкава кров.

Він конвульсійно здригнувся і зуби його не хотіли розчепитись.

А тимчасом інші, одне одного штовхаючи, збиваючи, побиваючи, запопадливо рвали, зажерливо батували, троїчили, — поспішай, кому сила! Запопадливо давились, зажерливо икали, сласно смоктали об'юшеними мордами гарячу кров, — поспішай!

Він сіпнувся знову, проте аж ніяк не міг розчепити своїх заляклих щелепів. Тоді все довкола хитнулось, закружляло, тягарем пішло кудись у прірву, і він також неможливим тягарем пішов долі. Десь у глибинах, торкнувшись дна, він відчув раптовий і такий страшний і такий солодкий біль у грудях, що серце його вже справді не витримало, розірвалось.

Витріщивши очі, він іще встиг помітити, що розтоплені зорі течуть по небу і краплями падають, падають у сніг. Встиг іще подумати, що треба знову сіпнутись, але не знав, що вже прбстягається в болючому екстазі, в мертвому похваті.

Він заважав їм — такий чудний, обважнілий, нерухомий. Вони щерились на нього, загрожували, навіть кусали. Врешті котрийсь насмілився і силоміць вирвав той шматок, що був застряг у його назавжди заціплених зубах.

ОЛ. СОРОКА

РАНКОМ

Ранком сонце таке хороше
І на сході, як золото, випав день.
На каміння лягли вересневі роси,
І на роси — проміння з блакитних жмень.
По камінню проїхав далеко віз.
І на бруці дві стьожки чорніє вдаль.
При дорозі пожовк деревій у траві,
І трава при дорозі — в ставку трава.
І прокинулось місто. Хмарніє дим,
На околицю рушив старий трамвай.
На каміння од ніг — чоловічі сліди
І як роси од сонця — людські слова.

ЦИГАНКА

Вибивана хустина —
маки
червоні,
сині,
золоті.
Обличчя — зморшки,
очі — крапки,
і руки сплетені з дротів.
Сидить зігнувшись.
Позір — зорі,
у пелені — колода карт.
Круг неї коло, мов потвори,
і тільки бачиш білий карк.
Вона прийшла сюди зі сходу,
з долин від джатів і радшпуг,
у місті знає кожні сходи,
і в кожну хату знає путь.
І це тоді, коли не мріють
про романтизм і про повій:
бо кожна думка — індустрія
і реконструкція крові.

К. ГОРДІЄНКО

ПОВІСТЬ ПРО КОМУНУ

ІНКВІЗИТОР

Мені було дев'ять років, як батько помер. Тоді стали панів виганяти. Побу я ще одне літо дома — подався в найми. Батько мій в пана служив за ординарію¹⁾. Мати теж на панів робила.

Якось сиджу на лавці, нидію, на талі сніги дивлюся, як гульк — Севрюк іде. Мати цідила сиворотку, так і приросла. — Дайте мені, — каже, — свого сина, ві у мене пастиме дві корови. — Мати мерщій за ганчірку, давай з лавки змитати, — на всю Славенщину багатир. — В мене, каже, є бджоли, мед будеш їсти, сад уродить гуляти ходитимеш. У нас гармонія щонеділі грає, хлопці, дівчата збираються. Гонитимеш дві корови. — Добре, каже матір, але треба якось згодиться. — Та щ нам годиться, якось буде. — Добре, каже матір, знаю, що ви наших злиднів не захочете. Ціле літо він пастиме вам дві корови, то ви хоч одягніть його на зиму сама без чобіт. — Іди, каже мати, синочку, служи, слухай, щоб на тебе люди нічого не сказали. Дала мені старі черевики, онучі, хустку. Перехрестила. — На тоб каже, гуньку зверху, щоб не замерз. За три пуди жита і верхній одяг згодився пасти від Юрія до Михайла.

На краю хутора велика нова хата під бляхою, в садку колодки, накриті солом'яними шапками, дворища оком не вхопиш, дві чорних собаки на ланцюгу.

В хаті було повно молоді, хлопці в хромових чоботях, дівчата в барвистих хустках співали, сміялися. Стало мені відразу якось ніяково. Скинув я хустку гуньку, господиня, повна та привітна тітка Марта, поставила мені на лавці вареників з олією, рідкого меду. То я вперше, справді, за все життя таки мед їв. Чую дочка, не багато старша за мене, мов та вишня рум'яна, Любка, питає матір: — Ото такий малий? Що ж він робитиме в нас?

Прийшли дівчата, взяли мене в свою хату. Хлопці тут пили горілку, стали з мене сміятися. Постояв я біля порога, хотів іти назад. Один тоді потяг мене до столу, налив чарку горілки. Я випив, закусив огірком. Скоро закружляла мені голова на втіху хлопцям, і я поліз на піч.

Уранці нарубував я дров, одкинув гній з хліва, поснідав картоплі з огірком варених грушок. Найшли на горищі десь старого кашкета, що налазив мені на очі. Роблю деякий час я біля хати. Аж ось Севрюк каже мені:

— Збирайся, поженеш корови. Там на порубі пастимеш, тільки гляди, щоб не зайняли.

Вигнали корів, дивлюсь не дві, а дванадцять.

— Де дві, — каже Марта, — там і десять пастиметься. Ти жени, а Любка тоді потім винесе їсти.

Аж під Корчівкою, густа лоза поросла все взлісся, оком не обіймеш. Між лозою на прогалинах молода, соковита трава, болота. Вже вечір скоро, а я ще не обідав. Дивлюсь, іде Любка, мов опука котиться. — Їсти, питає, не хоч? — Байдуж

¹⁾ Платня натурою.

кажу. Виложила вона на пеньок два огірки, печеної картоплі, окраєць черствого хліба.— Паси добре, каже, а то батько сердитимуться. Сама пішла.

Пригнав додому, поки приніс з двадцять відер води, кілька в'язок сіна, вже темно. Посьорбав юшки з картоплею, ліг спати.

Другого дня жену товар, Севрюк і каже Любці:— вижени йому свині, хай рипотяться.— Я їх не впасу, думаю. Стара льоха, то спокійна, а за молодими не набігаєшся. Підеш корову завертати, дивись, поросся в житі, завернув одне, друге у вівсі ристється. Натомишся в день за ними.

— Тре колодки, кажу, почіпляти на шії.

Марта напалася:

— Щоб ноги покалічити? Не треба, хай і так пасуться, молодий, побігаєш.

Дорога вузька, господар злигує корови. Заплутають вони мене іноді, ще бугай потовче. Довго синяки з тіла не сходять. В петрівку огірки, цибуля, а в спасівку яблука — харч мій. Пригониш худобу, Севрюк на боки дивиться: не напаслась худоба, то й ти сьогодні не будеш їсти.

Коли піросла трава на толоці, розпуклися дерева, Севрюк і каже старшому наймитові:

— Паша вже єсть. Поплутай - но йому коні.

То при конях лоша було. Біжи за свиньми, а воно вже в шкоді. Корови забредуть в лозу, дивись, щоб у болоті не загрузла, осоку люблять. Увечорі пригониш додому, вже і на юшку охота не бере. Щемлять потріскані ноги, набряклі від утоми. Вранці встанеш, все тіло ломить. Правою рукою не повернеш.

Коли зацвіли дерева, Марта і каже:

— Вижени - но, Любко, гуси на пашу, вже великі стали, корму не настачиш.

Десять пар гусей, щось до сотні гусенят. Погнався, щоб у лозі поросят не розгубити, а гуси і забрели в чужий овес. Бокань волочив на гречку, побачив з бугра, біжить. Стою, жду.— Ти як пасеш? Як угрів батогом, вуха, ноги—аж горять.

Пустив якомсь бучком, одне гусеня і перекинулося. Марта ввечері лічить:— Де гусеня поділося?— Онде в хворості.— Взяла вона мене за руку, навкруги себе водила, по п'ягах біла. Прибіг я додому, мати напалася.— Служити не хочеш? Чим я тебе годуватиму? Знов прийшов на мою голову!

У жнива легше стало, вже скрізь можна пасти, більше паші, боки худобі сповніли, то й Севрюк лагідніший став.

Худоба пасеться, а ти колосся гребеш. Раз корова рога зламала. Завелися битися з сусідською коровою, поки наспів, риг бовтається. Краще б мені вмерти, думаю, ніж додому гнати. Вже Марта кляла мене, як знала.— А, щоб тобі ноги поламало, в'язи звернуло! Він нам усю худобу понівечить! Гараня, ряба, було мені за неї не раз. Побачить шмаття на плоті, не одженеш. За папірцем біжить.

Холодно якомсь було, взяв я стару свитку, скинув удень, корова від'їла комір. Севрюк вийшов по коні, хлопці йому сказали. Жену корови, він перестрива мене на порубі.— Де комір од свитки? Посадовив мене на пеньок,— ти його шануй, ти йому давай, а він от що робить,— як почав бити в одну щоку, то в другу, аж поки я з пенька не впав.

Настала осінь. Взутись ні в що. Почалися заморозки. Дощі пішли. Жену бо- сий худобу в ліс. Захотів якомсь трепи¹⁾ взяти, Севрюк не дав.— Я тебе, каже не годився вдягати. Мати дала мені старі черевики.

У неділю пригнав худобу, хата замкнена. Наймити кажуть: „господар поїхав у гості“. Заліз я до хліва, ліг у сіні і заснув. Уночі чую спів — приїхав Севрюк з сім'єю. Вибіг наймит зі стайні, випряг коней, поставив до стайні.— Де Павло?— и корови, питає мене, поприв'язував? Довго пас? Ти, мабуть, спав цілий день, а корови голодні?— Ні, кажу. Вже мовчу, що сам цілий день не їв.— А ну ходи,

¹⁾ Дерев'яні черевики, що носять наймити на Волині.

побачу, як ти напас? Я побоявся, то він скинув папругку і перетяв мене кілька разів. Пряжка боляче врізала мені плече, проте я не плакав, бо вже звик.

То Севрюк не раз б'є мене за те, що сам п'яний, коли ж не п'яний, то б'є за те, що тверезий.

Коли господар заснув, Марта покликала мене, дала хліба, молока. Аж тут Любка сиділа побіля, кинула кашкета в миску. Вже не раз вона мені його в помий кидала. Чи солі жменю, задивившись, сипоне в миску. Раз на Спаса меду дали, вона зачала плакати. Крашанку на великдень дали, Любка стала видирати, я не дав, то вона роздавила.

В неділю вдягнеться чисто, кепкує з мене. Хазяйських синків намовить, щонеділі наб'ють мене. Коли Севрюків синок Адольф, у школі був, ще нічого, а як улітку приїздить додому — біда. — В болото, було, кинуть мене, в кропиву, будяки штовхнуть. Візок був маленький, Адольф заставляв мене возити його. Одного повезу, а вони всі навалою, тоді різками поганяють. — Коли б ти їх не чіпав, — каже Марта, — вони б тебе не били. — Було, яка онуча лежить, кидають мені на голову. Раз курку задавили собаки. Зібралось п'ять випечених хазяйських синків, давай тою куркою шпурляти в мене. Один кине, другий підхопить. Шпурляли, аж доки не розбили її об мене. До річки пішли, втягли мене у воду, на середину заведуть і кинуть. То я й навчився плавати. Було не раз води нап'юся. Коли бачать, що захлинаєшся, на край тягнуть. Худобу часом гедзь нападе, скочить у жито, побачать хазяйські хлопці, батогами сполосують. В неділю грали в свиню, я біля них. Адольф улупив мене палкою, я і вилаяв його. Повалили, зачали лоскотати, тоді землею нагодували.

На п'ятах поробилися нариви в мене, не дуже побігаєш. Зайшла корова в картоплю, прибіг Севрюк. Що вдієш — корова біжить в одну сторону, а свині до води. Бив батогом, а тоді підняв та ще й об землю кинув. Я було до суду хотів податися, мати не радила: — Подаси одного в суд, уже ніхто з хазяїв тебе не візьме на службу, будуть боятися.

Відлежав я тиждень, тоді знов почав гонити. Марта і каже чоловікові: — Бач, ти сам себе на збитки вводиш.

Як упав перший сніг, пішов я від Севрюка. До старої свитки пришив він мені комір, а за трьома пудами жита мати тричі бігала. Бачу Севрюка на току — прийшов — нема дома. — Коли ж буде? — Коли буде, тоді зайдеш.

Забрала мати зерно те, скоро з'їли і мені нічого не залишилося. Взимку приходять хлопці, тягнуть на ковзанку, а тут сидиш босий. Прийде літо, заробиш, — каже мати. Цілу зиму просидів у хаті, майстрував санки. Хлопці прийдуть, мати лає, щоб хати не вирипували. На двір вийти ні в чому. Ходжу в трепах, а хлопці сміються: служив, служив — і чобіт не має.

Хата наша була стара, мати витопила піч, хліб пекла, затлілася стіна, завірюха була, мати вийшла на двір, бачить, горить загата коло хати. Мати линула відро води та ще більше роздмухала пожежу. Іскри посипалися, стріха зайнялася. Крутила завірюха. Ніч темна, мело, курило, небо стало червоне, люди з образами вибігли, думали, що вже страшний суд почався. Дівчата з вечорниць бігли, покидали кужелі, серед дороги навколяшки падали. Згоріло трохи жита в коморі, в діжці стояло. Хлопчик маленький був, його врятували, коло діжки посадили, сніг замів. Мати побігла на село, за горбом ми жили, дід з краю застріг коні, приїхав забрав усіх.

Куди подітися було? Мати подалась світ за очі, а мене до себе Севрюк взяв. — Краще б, думаю, мене сніги замели, ніж іти до тебе.

Севрюк тоді зачав кіньми гендлювати. Привів раз пару, почистив їм зуби, поробив різці напилком, підправив, залляв півкварти горілки, повів на ярмарок. Купив за тридцять, а продав щось за три сотні. Вернувся п'яний. Зразу жінку за косу та в сурло. Наймит старший оборонив її, вона втекла, а Севрюк ухопив відро

набрякле, дубове, влупив наймита по спині, тому затягло дух.— Раз я, каже, б'ю жінку, ніхто не має права зашкоджати.— Бачу, не буде мені тут життя, аби Perezимувати, думаю.

По весні став гонити пасти. Севрюк мені й каже:— Сьогодні худобу хай Ладька, наймичка, займе, а ти підеш зо мною. Приїхали на поле. Відчеплює коні. Веду коней, пройшли борозну раз, другий.— На-но, каже, плуга в руки.— Беру за ручки, шарпає мене.— Держи рівно.— Не сила моя.— Привчайся.— Пройшов я борозну.— Ори, а я піду додому. Орю до обіда, тре коней годувати, їду додому. Один кінець плуга ставлю на дошку, тоді плечем на віз.

Севрюк на ліжкові сидить.— Ну, що, питає, зорав?— Та зорав, кажу. Нагодував коней, посьорбав юшки, знов їду на поле. Дивиться Севрюк на мою оранку: там борозну покритив, ями поробив, заломив. Лає. Обійшов зо мною раз, знов я орю до вечора. Відпріг коні, з'їв кар оплі, огірок.— Іди, держатимеш наймиччі шпультку, ні на що прости. Змотав шпультку, ліг спати. Встаю вранці, мов чужі руки. Все тіло ломить. Їду волочити.

В неділю думка — відпочити б, — жени, каже Севрюк, коні, корови на толоку.

Пасу я вже шістнадцять корів, сорок овець, Севрюк часом спутує коні. Корови розбігаються, а то гедзь нападе, в шкоду йде. З одного боку Чучмаря бійся, з другого — Бокань заняв. Заплатили два рублі за попас, було мені.— Ти, каже Марта, сам того не вартий, що ми сплатили за тебе. Будеш відходити, все одно вирахуємо.— Добре, думаю, тільки чого ж клясти? Жінка скаженого заводу була.

Женеш худобу, часник та цибулю на обід береш. Радієш, коли пощастить шкварку до цибулі вкрати. Севрюк кабанником був, то часом грудочку цукру дає. На снідання картопля на воді, іноді юшка маком засипана. Абож води з цукром наколотить — мочи хліб та їж. Поліз якось на грушу, а Марта воду тягла, побачила, кричить, галасує. За тичку, до мене, геть чисто цвяшком руку подряпала. Зліз я, сміюся: шкода мені твоєї груші.

Їду орати, до хліба сиріжечку витягне з борщу. Якось зрадив: дала кусок сала до хліба на поле. Що це, думаю, з моєю Мартою сталося? Захотів їсти, здер шкуру, а там черви воруються. Шкода було викидати, проте викинув.

Їдеш зраня гречку молотити. Вже сонце високо, не кличуть снідати. Їду сам.— Ми, каже Марта, тільки що поснідали. Що тобі дати — гречаної каші чи картоплі з олією?— Картоплі, кажу — І олії?— Давайте.— Вона гірка.— Нічого, ляйте.— Хліба теж?— Ага.— Скоро обід.

Роблю до вечора Марта кличе:— Павло, іди обідати. Ми гукали, а ти не чув. А чи ти кашу будеш їсти?— Буду.— З хлібом?— Атож.

Гості коли бувають, об'їдаєш кістки. Допоміг раз шкуру з ягняти здерти, на всю хату смажене м'ясо з цибулею пахтить. Наварила нам чачовиці — їкте, хлопці, я вам ще олією посмачу. За кілька літ ні разу біля стола не сидів, оце в комуні вперше всі за столом обїдаємо, а то все на лавці було, де попало, стоячки.

Приженеш худобу, в Марти сепаратор був, налле нам миску перегону, синій, аж зелений — сьорбай. А коли я вже згодом комсомольцем став, Севрюк подобріщав трохи. Якось він до мене:— Де ти дів десять пудів пшениці?— Коням, кажу, віддав.— Нашо?— Ти їв, кажу, булку, а я свою пайку віддав коням. Через два дні написвся, причепився до мене за мішки. Марта йому каже:

— Дівчата подерли, мили підлогу.

Потрібно було пересипати пшеницю.

— Де хоч візьми, дай.

— На підлогу порвали. Де ж я візьму?— кажу.

Він за гирю, то я втік. А на ранок перепрошує. Заявлять? Голова всеробіт-землісу, Заблуда, гу. яє з дочками Севрюка...

Цілий день за скотиною бігаєш, тоді жени коні на ніч.— „Коні собі пасти-муться, а ти спиш. Не все одно, де спати? Ще й краще, ніж у хліві“.— Жени, було,

каже, в долину, не бійся, як займуть.— Я і пустив якось. На ранок Севрюк приїхав з поля: — Не знаєш, хто мою пшеницю випас?

Пасеш худобу, осінь, слюта, полотно рідне на тобі, трусишся, кістки холодніють, посинів увесь, мов бузинова ягода. Приженеш худобу, так, щоб Севрюк не бачив, у хліву стоїш — хай час заходить. Севрюк замітить — жени назад.— Дав би хоч яку дранинку. Холодно.— А ти вогню наложи.

Збереш хмизу, худоба пасеться, а ти грієшся.

Увечорі коноплі мни ногами, або з проса, ячменю кутю товчи собі на обід.

На лікнеп стали загадувати, бачу деякі наймити вже книжку читають.— Два решета стовчи пшона, тоді читатимеш.— З лікнепу видали буквар.— На, псалтир читай, а ми послухаємо. Натовчеш того проса, вже і сон клонить. Де там читати?

На голій дощці, сіна під голову, засипаєш. Оце перший раз на подушці сплю в комуні.

Якось заслаб був, лісу стеріг, мороз, одежина своя, простудився, кашляю.— Іди лісу стережи.— В голові крутиться, ноги трусяться, нудить, запорпався в сіно, лежу. Вже, чую, Марта свариться: нащо він здався, годуй лежебока.

Подавсь я до комуни. А баби:— Їж, або з комуни тікай.— Мені б, кажу, трішечки ріденького.

Вечір, думка в букваря перед сном зазирнути.— Рубай січку, каже.

Щовечора личаки латаю. Ходити ні в чому.— Плети собі личаки. Я то основу зроблю, а верх уже дід Нечипір доплете.— Дайте мені онучі, прохаю Марту.— Де я тобі візьму?— Личаки осінню намокнуть, ніяк ходити.— Оце тобі, каже, совецька власть дає.— Думаєш, що я вже такий дурний, як обдертий? Червоноармійці торбу загубили, Севрюк і пошив мені з брезента чоботи. Обдерся вже до того, що тіло видко. Марта купила на ярмарку два полотняних рушники, пошила з них штани.— А подери тільки, каже. Брів через воду, гонив воли на ніч, замочив штани, то вони так набрякли, що стягли геть тіло, хоч ріж. Марта з мішка кліни повставляла, так і ходив. На піджаку тринадцятка була, в середину Марта клоччя положила, якось гріло.— Коли, питаю, одежа буде?— Хай хміль продам. Одвіз до Житомира хміль, пудів триста було, шість десятин. П'ятсот карбованців за пуд платили. Купив мені кашкета, папужку.— Оце тобі за рік. Аж, чую, наймити згоджуються за жито. Згодився і я за двадцять пудів. На кінець року прохаю: дайте жито.— Яке жито, я ж тобі за те жито одежу справив?

Носиш ту одежу і робиш у нього...

Марта і Любка громадили сіно понад лісом, я орав на полі, а Севрюк поїхав до млина.— Вертатимешся з поля, каже, візьмеш драбини, забереш борошно. Поїхав я, перев'язав ланцюжком драбини. В лісі хлопці пасуть худобу. Почіплялися на віз, повна хура. За лісом і злізли. Приїхав до млина, кладу мішки. Севрюк і питає:— А де ланцюжок?— Був, коли я їхав. Може згубив, а може пастухи зняли.— Почервонів увесь, важко сопе, мовчить. Їдемо ми лісом, уже сонце заходить,— ти поганяй, накладай сіна. А сам пішов до пастухів. Накладаю сіна — чую, кричать. Весь ліс на різні голоси верещить, жах бере. Насуплений, грізний іде Севрюк. Вила не піднімаються в мене. Зачепив пужалком по голові, я і впав на бік. Зачав мене товкти, як сам хотів. Я вже прохаю — де хоч бий, тільки по голові ні. Боявся, щоб не вбив. Любка і каже:— Буде з його. Бачить, що посинів увесь. На ноги не можу стати. В животі почало різати, мало не всі кишки перевертаються. Зігнувся, в очах темно, дорачкував якось до пенька, жду, поки вони сіна накладуть. Хотів з пенька стати, не можу. Севрюк підняв мене та кинув на віз. Приїхали додому.— Якщо ти кому скажеш, дивись.— Кому скажеш? Голова сільради пиячить разом з ним... Радий вже, що живий.

Марта постелила сінник біля печі, поклала горільчаний компрес на живіт, спину, руки. На ранок встаю — до вітру не можу. Тоді густа кров, як задзюрчить.

Перенесли мене в другу хату, від людей щоб, так і пролежав зо три тижні.

Марта мені липовий цвіт запарює, сиропу з буряків дає, раз навіть булку спекла.

Я собі в теплі відлежуюсь.

Вихворавсь, бачу, життя мені тут не буде.

Рясно всипано зорями небо було, пилюга м'яко стелилась під ногами, коли я подався з хутора. Іду я росяним полем, думаю: куди? Що робити тепер стану? Неповнолітнього де візьмуть?

Прийшов на станцію Житомир, діждався поки розвиднілось, тиняюсь без діла. Чую запах риби. Пошастило, взяв крамар на рибний sklep. Діжка сорок відер, повно оселедців, перемий, розвішай.— Скільки, питає крамар, ти хочеш за це?— А я, думаю, знаю? Мені хоч би за харчі стати.— Скільки дасте.— На тобі п'ятнадцять копійок. Я вже згоден був на те, але тут робітник киває: не бери.— Мало, кажу. Дав він мені двадцять копійок і я роблю. Між пальцями у мене потріскалось, сіль роз'їда, а ти бовтайся у воді. Літній час, косовиця була, куплю фунт хліба, оселедець, залізу в копицю, з'їм і сплю. Дя! діжки до вечора перемиєш.

Хоч за шкуру свою вже не бійся. Дош піде було, зариешся глибоко в копицю, спиш.

Здибають мене хазяйські синки з сусіднього хутора, до Житомира в неділю прийшли.— Ти тут, Павле?— Тут.— А ми думаємо, де ти дівся? Вже слава всюди пішла про тебе. Знаєш, мо, що?— А що?— Ходім з нами.— Куди?— На хутір. До гарного господаря підеш. Нащо тобі в копиці спати? Вже й сіно вистоялось, заберуть. Зимою де дінешся? А то єсть хата.— Правда, думаю. Пішов. Цигарку мені дали, цукерки їдять. Старі люди мене знали, худобу було женем. Усе розпитують — що як. Кропнику насипали. В неділю не робив, грошей не було, зголоднів. Аж тут двері рип — і на порозі Севрюк.— Ходім додому вечеряти.

Взяв мене за руку, здавив, що в очах потемніло, привів до хати. Наймити спали в стайні, Марта лежить хвора, Любка десь на гулянці. Залишив мене в хаті, сам пішов у сні. Сиджу, серце в мене б'ється. Вийняв він із шлеї посторонка, як зачав мене шмагати. Я просився, кричав, до ніг йому падав.— Таточко, кажу, золото, я більше не буду, простіть...

Коли я прокинувся, розвиднялось. Бачу, лежу на лавці. Животом униз. Спина горить. Ворухнутись не можна. Зашкарубла, змочена кров'ю сорочка боляче дряпала спину. Стогнав я, тихо плакав. Ладька, наймичка, поралась біля печі, дає мені молока. Я прошу холодної води.

Вобід Марта з Ладькою здерли з мене сорочку, змили гарячою водою спину, помастили йодом. Знов я зомлів. Перенесли мене в хату через сні, дали молока, пампушку. Я з'їв, а воно назад. Усе тіло горить, часом немов би холодом пройма. Кожухом, подушками вкривють, а я все кричу „холодно“. То було гаряче, хоч сорочку скидай, пітний увесь. Згодом їм набридло, кинули мене, лежу вже сам. Раз Ладька принесла молока, п'ю я, вона сидить, плаче. Аж тут надійшов Севрюк.— Ти чого в хаті, курва, сидиш?— Я, каже, йому їсти принесла.— Що він — здохне? Гупнув її в шию, тоді до мене:— Ти чого лежиш?— За руку з постелі — вставай, поженеш товар пасти. Дав кілька разів по морді. Ладька кинула мені пару яблук у торбу.

Жену я, земля під ногами хитається, жовті дерева мені здаються.

Пригнав на поле, пастухи кажуть:— Кидай, шукай матір.— У думці боюсь мати, де там кидати?

Проти сонця мені якось легше було, цілий день пролежав, хлопці за мене завертали, ввечері загнали додому. Ладька налляла кисляку, дала картоплі, по-вечеряв, ліг спати. Потроху так і вичунав.

Осінь настала. Товар пасеться на вруні, а ми ковзаємось на долині. В трепях ковзатись ба добре.— Ну, як, питають хлопці, тебе Севрюк не бив сьогодні?— Та бив, сміюся, заподів десь ключа від воза.

Поставив мене раз Севрюк бучардить камінь. Дають мені тумбу кам'яну. Рівняй бучардою сліди від шпичі. П'ять фунтів молоток, шпичі і довбай. В кузні гострили шпичі, я міха дув, молотом бив, по ковадлі раз ударив. Севрюк так молотком стукнув мене в праве плече, що два дні руки не міг повернути. Тоді напхав у штани кропиви, посадовив камінь бучардить. Рукавиць нема, гострі дрібненькі камінчики січуть в обличчя, руки ятряться. Ганчірками замотаєш, рівняй. Дав мені Севрюк у подарунок порцелянову миску, вищерблена була, щоб не казав нікому. Я і розбив її об камінь. Повинь залляла каменарню, обвалилась, покинув Севрюк тее діло.

Накупив він цукру, справив куба, гонив самогон. У старій хаті стояв великий мідний чан. Я було двадцять відер води внесу, наллю, Севрюк пудів п'ять цукру всипле в дві діжки, додасть борошна, дріжжів, заколотить, налле літепла відер по двадцять, закваска кисне. Відер п'ять води наливається в котел, нагрівається, додається відер п'ятнадцять закваски, все це кипить, пара перефільтровується, капає з сухопарника кріпке чисте питво. Тоді барилками і розбирали з усього Житомира. Цілу зиму носив воду, три криниці на добу вибирав. Відро дерев'яне, тяжке, потім так і ходив кривобокий. Севрюк було нагле мені первака в квартиру — пий, каже. Як потягнеш, аж дух заб'є. Квартиру холодної води видмеш, бо пече скрізь. Налляв якось аж синьої, я ковтнув, мало не задихнувся. — Всі, кажу, криниці тепер спорожню! Ледве в криницю сам не впав. Голова тяжка, все тіло так і потягло. — Дивись, він на один бік уже ходить, — сміється Любка. — Друге відро, кажу, дайте, вирівняю. Поки наносиш води, все тіло свербить, сорочка мокра, розкриваєш груди, пара так і б'є. Якби міг, здер би всю шкіру на собі. Сорочку тільки на різдво та великдень можна випрати. Наносиш води, йдеш січку різати. Колесо велике, ледве тягнеш, аж руки мліють, ноги тремтять, спину ломить, в голові гуде.

Щонеділі з'їздилися гості, крамарі, гендлярі, батюшка, родичі, цілу ніч кружля кварта. Заведуть грамофона, грамофон ріже велику екстенію, а гості п'ють та журяться. — Ось в Калинівці, — розказує батюшка, — христа розстріляли. Один комуніст пішов дивитись, та прикипів біля хреста, другий рятувати подався та й собі загруз. Прийшла мати: — Ой сину мій, сину, що ти наробив? Нащо я тебе спородила? — Тоді співають, танцюють під музику, боряться. Раз поборилися, сусіда був дужчий, зборов Севрюка, той встав та його в ухо. Один за сусіда, другий за господаря. Побили посуд, вікна.

На Маланку приїхали гості, пили, гуляли, випили відро пива, шістнадцять пляшок горілки. Над вечір господар на виставу зібрався їхати до Житомира, дав мені ремінь держати. Гострить він бритву — натягни, каже, ремінь. Рука зомліла, ремінь ослаб, то Севрюк як цокне мене бритвою по носі, хотів тупим кінцем та влучив гострим, кров'ю і заюшило мені лице. Розняв мені зразу руки, — заживе, каже, як на собаці. Налляв у миску води, вмив, поклав свіжого сала на ніс. — Хто литатиме, скажеш, сам порізався. До лікарні не пустив. Цілий місяць ходив я з перев'язаним носом.

Якось простудився, цілу зиму кашляв. У стайні спати холодно, береш ковдру вовняну, що коней вкривають, вся кінським потом просмоктана, замотаєшся і спиш. Тут овес, грис, січка, звечора наготуєш. Уночі схопишся, перед світанком, тріпи накинув на босу ногу, замішав січки з грисом чи з вівсом, щоб на ранок коні нагодовані були, в ліс їхати, тощо. Знов лягаш. Морози були великі, заложило мені в грудях. Хліба не в'єсиш. До лікарні їхати треба. — Дійдеш пішки, каже Севрюк, десять верстов. Сніг жовтий, нудить, ноги трусяться. Замете, думаю. Вже хотів упасти і заснути серед поля. Наспіли якісь санки, підвезли мене. В лікарні дали мені нашатирного спирту натирати груди, сказали, щоб спав у кухні. — Де, там, каже! В кухні дівчата сплять, я тобі не дозволю спати разом з ними.

Якось кажу: піду на комсомольські збори. З усіх хуторів наймити зійшлися. Показую папірця з печаткою.— Дайте снідати.— Хай тобі там дадуть.— То комсомольці дали мені сала, хліба. Бачу, не один уже я, за мною гурт. У комсомольці записався, чимало ще наймитів.— Як будемо в гурті, кажуть, господар нам не страшний. А Севрюкові не кажу покищо, бо, думаю, прожене.

Аж тут появився робочком у нашому хуторі, комсомольці виклопотали. Щось до ста наймитів було на хуторі.

Приїхав інспектор з округи від Всеробіземлісу. Бачу, з портфелем іде. А я викидаю гній на подвір'я.— Зайдім, каже, до хати.— Як тебе, питає, харчують?— Я і кажу — Вони їдять сало, а я облизуюсь.— Тут Марта — А боже ж мій, та хіба ми криємось?— Ви варите борщ з м'ясом, а мені картопля з олією. Порішив уже казати всю правду, що буде, комсомольці ж бо за мене постоять.— Яку роботу тобі дають, по силі?— питає інспектор.— Авже ж цю, каже Севрюк, ми йому нічого більше не загадуємо.— А лядрадор хто возив у вас? Скільки вивіз до Житомира? Орав, сів?— Інспектор все це записує.— Бияком не крутив хіба? Січки не різав?— А спите де?— питає інспектор.— Та спить, як люди, каже Севрюк.— Там люди не сплять, кажу, де я сплю. Там сплять лише щенята.— Та хіба ж уже так?— сплеснула руками Марта.— А скільки годин на день робите?— Та не більше шости, каже Севрюк.— Сонце заходить, то ще на полі, кажу. Або з Житомира їду, поночі іноді. Робиш день, на ніч коней жени.— Та хіба ж таки так можна?— ганьбить мене Марта, коли інспектор пішов. Севрюк лише хмуρο сопє та дивиться кудись убік. Якби не інспектор, порішив би.

Перед тим ходили ще договора складати.— Ти кажи, що тобі чотирнадцять літ, а не шістнадцять, більше й не дадуть, бо видався якийсь миршавий,— наставляє мене Севрюк.— Не погоджуйся в договорі на тридцять п'ять карбованців, а пиши десять, бо ще доведеться за тебе до району платити.— Пообіцяв мені штани, кашкета, папужку, ще й головки до халяв. Секретар і каже Севрюкові — Набав йому п'ять карбованців.— Хватить з мене, кажу, ми помиримося. Бо, думаю собі, не радий будеш тим п'ятьом карбованцям, а так може не буде до тяжкої роботи ставити. Де ви бачили?— Як день спочину, каже, хочеш, іди до Робземлісу, хай їсти дають.— Ну, думаю, на цей раз не буду дурний. Ще й комсомольці мене вилаяли. Вже що буде, думаю собі, а перед інспектором не крився.

Другого дня загадано всім хазяїнам, щоб пустили наймитів на збори. Чутка — робочком обиратимуть.

Насипала мені Марта борщу з м'ясом, дала каші з молоком.— Вечеряй, каже Севрюк, та йди на збори. Виберете робочком, то ще з вас проценти братимуть. Ви там зчиніть крик, гвалт, щоб розігнати збори.

Зійшлися наші наймити.— Мені господар теж казав — на вашу шию все те.

Приїхав комуніст з Житомира, розказав, як повинні наймити жити, їсти ті харчі, що і господар, по стайнях не спати, не більше десяти годин робити,— потім, то вже було вісім,— день спочинку щоб мав, захворів наймит, одвези його до лікарні. Що про все це треба скласти договір з господарем.— А коли хазяї нас не захотять?— А як же вони без наймитів житимуть?— Мій господар каже — складемо договора — вижену. А куди я тоді піду?— Не бійтесь, каже, ззільнить, заплатить вперед за рік.

Стали вибирати робочком, що мусів доглядати, аби господар не експлуатував наймита. П'ять чоловіка потрібно було.— Павла, кажуть, він перед господарем не здасться.— Ну, думаю, держись, Севрюче! Раз за мною стоїть партія... Сто наймитів за мною, довір'яють свою долю. Не пригадую навіть, що й казав. Голова горить, в очах темно стало.

Приходю, Севрюк вечеряє.— Ну, як же, питає, там ваші збори?— Обрали, кажу, мене в робочком, доглядати наймитів, щоб куркуль не експлуатував, за собою не держав наймита. Посинів Севрюк, бачу, страва не йде до рота.— Я тебе,

каже, хотів залишити, ти все таки був роботящий хлопець, а тепер як же... мені тре орати, а ти робочком. Заплатю тобі за рік,— мені і без того місяця не ставало,— іди від мене...

Іду я на стайню спати, Марта дістала стару сорочку, лагодить хліба, сала, стару синю квартиру вложила, ложку в торбину.

Вранці годую коней, іде Севрюк.— Ти вже спи сьогодні, раз я з тобою вчора розщитався, сам нагодую.— Не до сну тут.— Куди мені йти?— думаю. На хуторі все одно ніхто не візьме.— Пиши, каже Севрюк, як житимеш, як там ваш робочком буде працювати.

З порога Марта, Любка сміються.

Ладька плаче.— Не бійся, кажу їй, вже гірше не буде. Скоро за мене почуєш.

Накинув торбу через плече, пішов.

ВИЗВОЛЕННЯ

На дрючках котел висить, горить ватра, в казані варево клекотить, обід варимо. Так починалася наша комуна.

Землю тре було впорядкувати, розкидана клинами. П'ятдесят десятин земельного фонду. Занеханий маєток пана Бурга за часів громадянської війни зовсім підупав.

Від Севрюка пішов я просто до паркому.— Почекай трохи, каже товариш Калина, не треба тобі тепер тинятись по наймах. Партія наймитів скликає, бідноту, щоб комуна робили. Є земель трохи, реманенту, будівель нема, та якось воно буде. Скоро самі захазяїнуєте.

Збіглись наймити, біднота на раду — як нам злиднів позбутись, від павуків — глитаїв визволитись. Врадили піти всім у комуна.— А тим, що наймит голий, босий, каже товариш Калина, ви не турбуйтеся, спільними силами добудемо і наймитові вклад. Були такі, що казали: як нам іти в комуна, коли в мене хоч поганенька хата стремить, а в його і кола нічим затесати?

Заметушились хазяї на Славенщині, скрізь чутка пішла по хуторах — комуна буде, відвод земель робитимуть. Я вже собі думаю: доведеться, Севрюче, тобі межі поламати.

Здичає мене Севрюк:

— Чув я, Павле, що ви в Новоїллі комуна затіяли. Так знай мене. Що до чого, назад прийдеш. Усе може бути. Поляки вернуться, кусок хліба в мене завжди знайдеш. Бо ненад йне щось воно. Вітер повіє та й звалить. Хто зна, що вам за життя в тій комуні буде. Заробив — зносив, а в мене вдягнений і по відході деяку копійчину матимеш.

— Сила в тебе, кажу, то і робиш у хазяїна, а як сили позбувся, що тоді? В старці йти?

— Він хоч і бідняк, а хазяїн, у тебе, каже, навіть хвоста від корови нема, ти й там наймит.

— Кажи, думаю, тому, хто повірить.

Ранньої весни, лише зійшов сніг, збіглись наймити, бідняки на врочистий мітинг. Численний похід з піснями вирушив у Новоїллі, де мали закладати комуна. Хутори сполохано вибігали назустріч, довго дивляться вслід... Партійна організація, проф спілки, сільська біднота, школярі прийшли на врочисте відкриття нашої комуни. Комунари собі назустріч з прапором вийшли. Всеробземліш пошив нам великого прапора, на якому впадають в око сріблом гаптовані літери:— Комуна імени Леніна. Побіля церкви йшли, червоноармійці заграли марш, церква спорожніла, всі за нами пішли. Стали на голому горбі, де березова трибуна була, завітчана прапорами, тепер там електростанція наша, млин. Всі околиціні хутори, села зійшлися на наше свято.

Коли я стояв на трибуні, то далекі за прапорами не було видно поля.— Ми робили, збагачували куркуля своєю силою, кажу, а тепер робитимемо на себе. Тут же, дивлюсь, Севрюк стоїть, слухає.

Червоноармійці дали нам на господарство шість фур сіна, четверо коней. Наймити позносили своє зерно, по хазяях зароблене, на засів, картоплю. В деяких бідняків була коровчина, коняка.

Промовці зичили успіху в новій роботі комунарів, обіцяли допомогти, чим тільки сила буде. Виступив товариш Калина, вітав перемогу нового колективного господарювання над безладним індивідуальним.— Лише в колгоспі для бідняка, наймита порятунк.

Аж тут я своїм очам не вірю. Крізь натовп протискується засапана постать Севрюка.

— Куди ти пнешся?— кричу йому, бачу, що він лізе на трибуну.

— Не твоє діло,— каже.

Ставши на східці, горлянка здорова:

— Дарую, кричить, на нове хазяйство комуні тридцять шість соснових брусків по дев'яти аршин!

Всі мов задубіли. Дехто скрикнув „ура“, дехто засміявся. Дивлюсь на Калину, він аж пополотнів.

— Нам, кажу, куркульських дарунків не треба, ми не відмовляємось від братерської допомоги наших друзів, а з ворогів, коли треба буде, ми самі знаєм, що взяти.

На моє й вийшло. Вже потім, коли зформувалось ще два колгоспи, ми і забрали ліс Севрюків, щось десять десятин було того лісу, будівельний, сосновий, то він його нишком переполовинив. Чом би йому, скажіть, тих брусків не дати? В усіх мов одлягло від серця по словах моїх. Севрюк не радий, що на світ народився. Сміха було, кожен глузує з нього. То він і вшився, мов рак опечений. Калина вже не знав, як мені завдячити, що в скрутну хвилину найшовся.

На дворі ватру розвели, наварили картоплі, повечеряли, хто в сіні, хто в соломі полягали спати. Хуторяни дивляться на наше життя — хай - но вдарять морози, кажуть, не видержать. Моляться богам, щоб той наслав на нас кару...

До схід-сонця встаємо — ті хліви висипають, льох копають, землю возять. Жінки ліплять, шпарують, глину місять.— Хай співають, скоро розбіжаться,— вічували хуторяни. Приїхав агроном з району, обміря землю, плянує садибу. Комунари ями копають, обсаджують доріжки яворами, кленом, ясенами, горіхом. Місток роблять через рівчак, утрамбовують дорогу, рінню посипають, чистять від бур'яну, боронами волочать, кілки б'ють. Ставимо хліви, щоб скотину насамперед загнати куди було, самі так переб'ємося. З дошок нап'яли великий байрак, на двоє перегородили, для дівчат, хлопців, літо перебудемо, а по жнивах будинок поставимо. Хуторами сміх покотився:— В яких палацах живуть! Комуна і єсть!

Серед наймитів найшлося чимало майстрів, той лагодить воза, збива стару віялку, ремонтує плуга. Нап'яли повітку — кузня, столярна. Обрали Раду комуни.— Якби не молодий, кажуть мені, був би головою в нас, а то будь за члена покищо.

Прийняли статута, Рада складає господарського пляна, з округи нам кредити дають, купляємо реманент, трохи корів, трієра придба и, чистимо насіння на засів не лише собі, а й людям.— Дивіться, ще будуть хазяями,— чуємо.

Зводили хліви, то посходились з Новоїлля люди, із Славенщини.— Оце, кажуть, будуть хліви!

Ліс нам допомагали возити, камінь. Комуна влаштувала загально - громадський обід, приїхали богунці з оркестрою, то новопільські дівчата, бачимо, найохотніші танцювати з комунарами.

Відвод земель стали робити комуні. Дістали старі пляни, дивимось, на громаду така й така земельна площа припада, а за подвірними списками сто десятин мов язиком злизано. Нема. Затаєну землю тре було виявити. Обміряти поля. Приїхали землемір, агроном.

У поле вийшли, день погожий, ясний, протряхне, то й орати виїдуть, сіяти. Перед нами Славенщина розбіглась просторно. Високими осоками, ясенами густо прибрана. На сонці блищать черепиця, ітерніт, хати великі, білі, мов по шнуру. З краю он — Севрюкове дворище — економія ціла. Ось де, думаю, мої сили, мої сльози. Хуторські ліси на виднокрузі бовваніють...

На зустріч нам з рогачами, товкачами жінки біжать, кричать, галасують. — Ви нам землі міряти прийшли! Геть з межі нашої! З - за токів визирають настовбурчені шапки. Попереду вагітна Марта біжить, за нею вагітна Козлиха. Е, бачу, тут не жарти. Марта лише побачила мене, в галас: — Це ти тут верховодиш, це ти колотнечу затіяв! Тоді палюкою по плечах як уріже! Козлиха землеміра — той відскочив. — Нічого, кажу, тіточко, не клопочіться, якое воно буде. — Такий івалт зняли, репет. — Рятуйте, кричать, забирайте їх звідси, хай не міряють наших земель, хай не знущаються з нас! — Дивлюсь, агроном мій пополотнів. Козлиха йому окуляри збила, землемір, доставши стусана, мерщій рулетку змотує. Баби не дають, шарпають, туди, сюди. — Не рвіть, благає, моєї рулетки. — На грудях моїх ти межу проведеш! — Репетує Марта. Бачу, гурт хазяїв педехатих біжить, на чолі Севрюк. З коляками, вилами. — А ви чого на наші землі прийшли, ми тут робили, наш тут піт, праця! Ви нащо жінок б'єте! Геть з нашої землі, а то порубаємо! Поколимо! Пошматуємо! Не вам хазяйнувати тут! — гука Севрюк. — Собак у Радомислі ловити, або катеринку крутити! — за ним Марта. — Собаки крови вашої тут не поп'ють! — репетує Козлиха. Дивлюсь на Севрюка — не обличчя, а шмат кризавого м'яса. Запінівсь, зціпив зуби, осатаніло порскає. — Або мене зарубайте на моєму полі, або я вас. Я хоч посидю, каже, а з вас хтонебудь ляже.

Комісія наша і звернула, пішла комунальною землею під висвист, глум, сміх хуторян.

Вже, коли ми орали через кілька день, затаєну землю відібрали таки, Севрюк виходить: — Нащо це ви орете? — Щоб сяти, кажу. — Ваша воля, каже, бог правду бачить, але це вам боком випре. Так не минеться. Скоро і ви заоретесь.

До схід сонця, лише відзвонили дзвони, а баскі коні мчали шарабан з хуторським празниковим людом, свяченими пасками, комуна орати виїхала. Дзеленчать плуги, маячать прапори, попереду червоноармійці, приїхали допомагати нам зорати. Гармонія, балабайка, бубен дружньо взяли „Марш Буденного“. Молитовні лиця палахкотять гнівом. Хто хреститься, хто кляне. — Вам усе одно не вродить, ми замолимо бога і запросимо! — кричить нам Марта.

Посіяли ми овес. Зійшов наш овес. Густе руно вбира око. Ніде галявиночки. Якраз у пору посіяли. Хуторяни ждали поки свята минуть. А там провідна неділя. П'ють, гуляють, мерців, бога поминають. З заздрістю позирали на наші сходи. — Хіба вони його зберуть? — Воно в них пропаде.

Хуторські хліба ще на полях, а комуна молотить. Уже чуємо: — Ось нечиста сила, їх і бог не карає! Косить ідуть — співають, з косовиці — теж.

Змолотили ми раніш усіх, обсіялись раніш. Десятина вівса дала нам сто пудів. Хуторські поля, правда, град побив. Якраз стороною зайшов. Мов ножем одрізав. Я раз навіть бачив, як грім тарахкнув у свою церкву. Побіч сельбуд стояв, то його не зачепив. До Радомисля їздили із Севрюком. — Іч лиха личина, каже, замість того, щоб у сельбуд, він у церкву вдарив. Видко і на небі правди не стало.

По жнивах комуна купила трактора. Недільної пори, якое, лише пообідали, чуємо, — гуде. Повибігали всі на двір. Мов забули все на світі. Бачимо, — повзе залізне сотворіння... Позад Калина, голова комуни на конях ідуть. За ними народу! Тьма тьмуца! Неділя якраз. З усіх хуторів насунуло подивитись на страхови-

сько. Дивувалися, заглядали скрізь. Це вже тепер трактор не первина скрізь. А що тоді — всю округу об'їдеш, трактора не побачиш. Зробили нашвидку мітинг. — Ось цією машиною збудуємо соціалізм! — каже товариш Калина. — Уже на поклін не підємо до куркуля, — кажу я.

Поїхали на поле робити пробну оранку. Весь нарід за нами сунув, ще позбігалось з хуторів, як зачули, що трактор прибув, орати буде.

В нас кілька десятин було глеїстої чорноземлі. Старі люди кажуть, та земля, ще з - за унії не орана. Ніяк не вшкребеш плугом. Коли ж грузько, то заліпить так полицю, що плуг буксує. І тому цей клин, на якому лише інколи лушили шкоринку, довгі літа плодив пишні бур'яни, молочаї. І тому, коли трактор виїхав, хуторяни не без цікавості слідом сунули, — а, ну, мовляв, що з того буде? — Дві пари коней не брали на два вершки!

На тракторі робітник Стах приїхав з Житомира, за шофера. Сподобав чомусь мене, може бачив моє зацікавлення. — Ставай, каже, на площадку. Плуг чотирьох-корпусний. Показав мені, як орудувати ним. Запустили ми зразу на чотирі вершки глибини. Хуторяни очі вирячили, язики висолопили. Севрюк іде слідом, глузує. — Диви, як глибоко оре! Виверта аж дідову землю! Хіба що буде родить тут? Дику землю повикидав! Хіба тут що вродить? Ще прийдуть до нас позичати хліба.

Бідняки, що з хуторів понаходили, то не надивуються. — Диви, розкида землю мов кашу! І борони не треба.

Велика юрба слідом суне, землю беруть на долоню, роздивляються, як одрізає скибу череслом, той пужалном глибину міряє. Я на площадці стою, мені все видно. Діти то позад то поперед трактора, нагинаються, придивляються, як він колесами хапає землю. Що трактор зоре, то вони ногами затопчуть. Аж тут кілька наймитів із Славенщини прибігло, побачили мене: слухай, Павле, питають, як нам уступить до комуні? Комунари наші попереду йдуть, обнявшись, співають: „Та орав чумак край дороги“. Я на плугах стою, мотор гуде, слюзи капають у мене, думаю: був наймитом...

Хуторяни й питають: — А скільки за день зоре? — Десятини чотирі, каже робочий. — О! Так це скільки треба коней? Пар з вісім? А скільки гасу піде? — На рублів три. — О! так на всіх коней це карбованців сорок тре на харч! Та хіба ж так зоре? Чорт би його взяв кіньми таку скибу! Приїхало лихо на нашу голову! Сіножать геть чисто покраяв!

Севрюк і каже. — Якби мій дід став з того світа, побачив, що оце лихо так оре, він би ще раз умер!

— Чотирі десятини!

— Оруть межі!

— Щоб їм уже в грудях орало!

Учив мене Стах на тракторі робити. Наливають куди води, гасу, бензини, масла, як завести, рушити, як на скорість повертати. Мотор вивчати, газом управляти. Розбирати. Орю якимось цілий день, а ввечорі трактор стоп! Попала вода в комутатор. Хоч бери та кіньми тягни. Ні, думаю, хуторяни шапками закидають, краще в полі почуватиму.

Орю та думаю. — Ось був наймитом, а тепер тракторист. Знаю машину. Керую. Куди хоч повертаю. Землю краю. Залізна сила. Моя сила. Аж мороз поза шкурою... Вози йдуть біля дороги, спиняються. Де ж пак, учений чоловік, уміє машиною правити! Стах навчив мене, поїхав. Уже я перший тракторист у комуні, навчаю інших комунарів трактором робити. Ось тепер і Ладька їздить. Прийшла до комуні скоро за мною. Вже давно з'єднала нас гірка праця в Севрюка.

По жнивах відразу почала комуна будуватись. Загатили такий будинок, що всі хутори збіглись дивитись. Ходять скрізь, до кожної щілини зазирають. — Корови в станках, коні аж блищать! У них і для свиней кухня! Та в поміщиків так не було!

Послала мене комуна в Радомисль по дошки, будувати короварню. Коні свистять! Марта на зустріч:— О, як ти, Павле, розхазяйнувався, якими кінсьми їдиш!— Іздив, кажу, колись теж, тільки чужими. Дивлюсь, сидять на колодках Севрюк і сусіди.— Чи нема в вас, кажу, пужалка?

Вранці виходжу на двір, юрба хуторян на подвір'ї товчється, мнеться. Дубаїв корови привели.— Чому ж, кажу, до Севрюка не ведете?— Та хіба тубаї— сама каліч. Нам сименталів треба.

Кололи взимку кабана, іокшир, щось тридцять пудів. Усі хутори збіглись і довідаються враз. Іду від району, перестривають:

— Продасте старі коні?

— Відчепіться, кажу, я ще сам не знаю.

Оточили того кабана.

— Оце буде сало, оце буде м'ясо.

Дивуються, головами похитують.

— Як воно таке виросло? Як то людям раніш не спало на думку?

Другого дня, Ладька розповідала, Севрюк уранці встав, помолився богу, хитнув головою:

— Да, свиня, каже. Цілу ніч снілася бісова тварина. Сам на свинях тямлюся, кабанником скільки був, а такої не бачив.

Довго ще хуторяни потім не могли забути, всю зиму згадували.

— Оце комуна буде їсти сало, ковбаси.

Один наш комунар пішов одвідати рідню, аж за сімдесят п'ять верстов. Таку збіглося все село. Кинулись до торби.— А ну покажи, який в комуні хліб? Дивуються:— Невже в комуні і сало дають? Якє сало, людоньки добрі!

Вже на весну ціле дворище білих поросят у нас. Хутори знов біжать:— А чи не продасте?— Ні, кажемо, все для колгоспів піде. На індивідуальне господарство жодного поросятя не дамо. Тому постаново така у нас. Увесь племінний скот колгоспам. Що нам збагачувати окремих хазяїв?

Партія правильно робить, каже якось Севрюк на сходці.— Але було б добре, коли б партія не так уже дбала про цю індустріалізацію та колективізацію. Тоді в селянина більше корів було б і робітник скорше м'яса дістав би.— В якого, думаю, селянина? Чому ж бо то село наше спокон віку таке рясне на бідноту? Один їсть, а другий облизується.— Я признав, каже, вашу комуно, тільки як ви можете жити, щоб не випить? Дивишся, на всіх одяг, чоботи. Забули вже, давно в личаках ходили?— Я, думаю, в тебе сорочку носив, аж зітліла на мені.

Бідняки, наймити до комуни ішли. Дивувались усі, що комуна так швидко на ноги стає. На голому полі почали хазяйнувати.

Другого літа комуна придбала молотарку Ланца; ще два Фордзони. Довелось їхати на Славенщину молотити. Помолотили спочатку всім біднякам. Заїдеш на годину, зіб'єш десять кіп, їдеш далі. Так більш часу гаїш на переїзди та встановку. Кінна молотарка що,— дві пари коней гони, людей харчуй, пуда два вівса на день дай і цілий день молоти тридцять кіп! А тут за три години Ланц зіб'є. Обіда не вари, коней не годуй. Ще й чисту пашню маєш. І колоски геть чисто вимолочено. В соломі ніде ні колосочка. Біднота бачить таке діло, кинула куркульські молотарки та до нас. То Терефен намішає зерна в полову, колоски обімне, наміша в солому — ич, як молотить, переведе, мовляв, усе. Григор Штунда йому і каже — Я на твоїй молотарці з десяти кіп набив п'ятдесят пудів, а Лаврін, таке саме жито збив на комунальній молотарці шістдесят пудів. Ось і кажи! Та ще не тре мені віяти.

Молотимо на Свиридовім току, аж зирк іде Терефен Севрюк, сміється привітний такий, подає мені руку.— Здоров. Ти вже, каже, машиністом? Пані механіком! Може б ти й до мене заїхав?— Чом же, питаю, самі не молотите? У вас же своя молотарка?— Е, каже, поки людей найдеш, зміну коней, горілки їм принеси, вдвоє дорожче обійдеться. Ти мені може за два дні змолотиш, а

іними тре тиждень... А тут дощі підуть... — Добре, кажу, ось зіб'ю біднякам, оді до вас поїду. А по п'ять пудів дасте на годину? — Раз тобі, каже, дають азяї, то і я дам. А може ти мені збавиш? — Ні, кажу.

А тут чутка на всі хутори пішла — приїхав Павло трактором на Славенщину, молотить по людях. У неділю молотитимуть в Теревена. Всі хутори позбігались. Дивляться, дивуються — змолотив ціле село, ніде нічого не поламалось, не задержав нікого, всі вдоволені. Не те, що кінна — було, півдня стоїть, а півня робить.

Коли обмолотив усіх бідняків, їду до Теревена. Заїхали ми на подвір'я, якось лосно мені стало. Собаки лащатся... Ось і стайня, де тільки зим ночував, прогудився, хворів... Каштан повернув голову, обнюхав мене, зафиркав. Четверо коней лишилось і двоє лошаків. Ось клуня, де січку до поту різав. Комунари сміються. — Пізнаєш своє добро?

Вибігла Марта, рада-радісінка, мов рідного вітає. Давно, думаю, дрючком по плечах гатила?

За нею Любка. — Здрастуйте, каже, Павле, ще не жонатий? — Вже, кажу, мадка, що наймичкою була у вас, моя жінка. — Ну, хай тобі бог щастить...

Тут я пораю трактора, налляв гасу, води, помастив комутатора, завів, а тут вона над головою торохтить. Надів паса, молотарка загула. Ставлю людей, показую, кому працювати. Севрюк з мішком стоїть: де чіпляти? — Отам, біля трієра, кажу. Коченив він чотири мішки. Три сорти і послід. Уже не треба перечищати, зразу до пина, хоч сій... Севрюк набрав жменю первосортної пшениці, світяться очі йому, дходить, усміхається. — Зернина до зернинки, хоч кутю вари.

А тут Любка прийшла: — тату, беріть Павла, ідіть до хати. Марта собі: — Теревен, бери Павла, ідіть до господи. Севрюк бере мене під руку. — Ходім, Павле Климовичу. — Чого то? — Ходім, раз стара кличе, вона знає.

Біла скатерть на столі в чистій хаті, куди я раніш не мав права ногою ступити, звали, гною нанесеш. На столі яєшня пахтить, пиво, сметана, масло, смажена курці. — Марто, принеси нам слив'янки, Павло Климович любить слив'янку. — Забули, думаю, як перегоню мене поїли? — Сідайте, припрошує господиня. Проти мене рази в три ряди блистять. Замутило в середині мені. — А чому, кажу, господарю, раніш мене не садовили тут? — Усміхнувся він. — Що ж, каже, колись ти був ймитом, а тепер ти пан-механік? Бач під твоїм доглядом молотарка, трактор! Одну тисячу мабуть коштують? — Не можу, кажу, я зараз снідати, ось коли спимо машину, тоді разом з людьми прийдемо й пообідаємо у вас.

Де там! Марта з одного боку, Любка з другого, тягнуть, сідай. Ти мабуть сяти хочеш. Диви як схуд. Да, ти схуд. — Та я оженився. — Е, не кажи. Вареників на їси? — Не люблю. — Е, не кажи, — не тлуста їжа. Все таки сала не бачиш? — У. е хочу.

Обідали в саду разом, під грушею, що з неї мене колись господарка тичкою тгла. На обід був борщ з м'ясом, каша з молоком, узвар.

Увечорі люди йдуть по домах спати, хто в клуню, Марта мене до хати кличе. — Івлє, іди сюди. — Чого? Лягай-но в отій хаті, Любка постелила, чисте прости-вдло, подушки... Любка на тапчані спатиме, думаю, не посваритесь, га? Тут же обка збива подушки, цілу гору наложила, сама як подушка пишна, рум'яна, всі-ється соромливо. Марта грозить мені. — Тільки дивись, Павле, я тебе знала за и! рядного хлопця. Любка задом вертить, знеможено потягується, сопє... А, коли, маю я, взимку в стайні спав, мороз, посинієш увесь, з коня стягнеш ковдру, вкри-і-єшся, чому тоді не подбала? В мішок соломи напхаєш — подушка. Ні, кажу, е? ати піду в клуню, я вже постелив собі, рядно з комуни взяв.

Ранком умиваюсь, дивлюсь, Любка мені чистого р'шника несе. — Ну, як спав? хотів учора лягати в хаті.

Молотили ми два дні, бачу, тут ще бодай за два дні змолотив.

Стою я біля машини, Севрюк увесь час тут треться.— Як ти здаєш звіт?— питає. Скільки заробив, хто контролює? Ось і чоботи, каже, в тебе старі... Може б ти мені який день збавив, то ми б з тобою зійшлися?— Ну, кажу, господарю!..

За ворота виїжджав, то навіть собаки не відігнав.

Слава скрізь пішла за нашу комуну. Аж з - під польського кордону, з - під Новоград - Волинська, приїздили до нас люди, приглядались, як ми живемо. Хуторяни околишні іншими очима дивляться на нас, а деякі вже заздять. Севрюк глузує:— Давно в трепах ходили?— На дворі мороз, пригадую, а я тобі босий січку ріжу.— Богатітимете, кажу людям, і ви, коли колеї тивно господарюватимете.— Е, ні, не кажіть, ось за Житомиром комуна старіша за вас, а щось не ладиться в них.— Шкідники на хазяйстві. Коли всім любе, миле воно, тоді кожен і робить охоче, за господарство дбає. До ладу все піде. Клясовий ворог, кажу, певне заліз до колгоспу. Ось візьміть Севрюка до нас, на завтра не пізнаєте комуни. Хіба ж не приходив?

Стою на коровні, дивлюсь, Севрюк іде. Ще здаля шапку зніма, низько вклоняється.— День добрий, Павле Климовичу! За ділом до вас.— Одводить мене у бік, зазирає такими собачими очима, плаксивим голосом благає:— Ми бачимо, що без колективізації життя немає... Все дно нам не минути соціалізму, індивідуальному господареві крах настав. А мене діти гризуть, ось і сини вчаться, дівчина Любка, ви ж її знаєте, ніяк заміж не вийде, бо батько експертник. Через мене їй ходу немає. Рідня наша в допрі сидить. Було нам спочатку рідні не держаться. Я не ворог радянської влади. Мені радянська влада нічого лихого не зробила. Комуні колись скрутно було з приміщенням. Правда, тоді звертались до мене, хотіли купити деякі будинки, гарні гроші мені давали. Я не продав. Знаєте, все таки воно твоє, скільки труда вложив. А тепер, думаю собі так: нащо свариться, нащо нам гризтися? Ми ж такі люди? Беріть мене до комуни і все майно забирайте: коні, корови, свині, дві хаті, вітряк, клуню, стайню, плуги, сіялку, молотарку, січкарю, шість десятин хмільнику і не лічіть того мені за пай, а на пай ми зароблятимемо. А ми всім сімейством разом із наймитами, вони тепер як свої в мене, вступимо до комуни.

Один син мій вчиться на агронома, другий на вчителя. Освічена людина на хазяйстві, воно не те...

Давно, думаю, казав:— Іти до наймитів? Щоб об'їли? Ми самі на хуторі організуємо свою комуну і побачимо, як хазяйство піде. Давно дві руки піднімав проти? Давно, думаю, галасував: Дурний добро своє нести? Проп'ю все, а тоді в комуну піду!

Уповноваженням по хлібозаготівлі призначили мене, вернувся з району надвечір, іду на Славенщину, посамперед до Севрюка. Собаки загавкали, вибіга з рушницею:— Ти чого тут вештаєшся? Врем'я таке, знаєш, що всякий народ ходє, а я чоловік тихий, живу далеко, то я і вистрелити часом можу.— На завтра, кажу, щоб мені хліб був.— А де це я тобі візьму? Ти ще не нажерся в комуні?— Обмолотить, кажу, а то ми допоможемо. Ще до хлібозаготівлі, то комунарьську молотарку брав, а потім, як настала хлібозаготівля, три тисячі пудів хліба і найшли в нього.— То все, каже, Павло, молотив у мене, винохав скрізь...— Та я знаю службу твою, каже, все по неволі... Тебе заставляють. Збав. Ти добрий хлопець, ми тебе поважали. А може перекусиш? Ходім до хати, от і Любка згадувала не раз.

Як кинув н. йми, головою Рс-робітземлісу був, зайшов до Севрюка складати умову на н. ймита і н. ймичку. Зайшов, а Севрюк євангелію читає.

— Глянь - но, Марто, хто йде до нас!

Гукає:

— Павло Климович прийшов!

Вибігла Марта:

— А я собі думаю — який це Павло Климович!

Виймаю папери з портфеля.

— Як це ви згадали за нас?

— Прийшов складати умову на найм тів.

— Ким же ви це будете?

— Головою Всеробземлісу. Захищаю наймитів, що служать по наймах.

— Жінко, яешню Павлу Климовичу!

— Де ваш наймит?

— За хатою оре.

Пішов я до нього.

— Оце, каже, зранку ще не їв нічого. Дня спочинку не маю.

— Кидай коні, ходім.

Зайшов до хати. Марта стіл застелила.

— Сідайте, пополуднуєте.

— Дякую, кажу, не голодний.

— Та сідайте. Ну, скільки хочете?.. Ви ж колись свої були в нас.

Аж тут наймит увійшов. Погодились вони за одяг і двадцять карбованців грішми на рік. Я і кажу:

— Мало для такого робітника, треба заплатити за літо сорок карбованців і весь верхній одяг, до того ж дві пари спідньої білизни.

Марта:

— А боже ж мій, де ми того всього візьмемо?

Севрюк:

— А може це забагато буде? Мені нема ніякого роцоту наймита держати.

— Заплатите за рік йому наперед, кажу, скільки спілка скаже.

А він недавно був узяв його.

— Добре, каже, пишіть уже стільки.

Коли йшов з хати, то навіть за поріг не вийшов.

А тепер, до комуни хочеш, як рівний до рівних? Ні, думаю. Не знав бо того, що те добро з наймитської праці придбане і без того колись буде наше.— Пусті, лише, в город, усю моркву переріє...

Отсе думаємо, саме, змагатись з іншими комунами на краще господарювання.

Той їде поле орати, дивись, виоре три чверті десятини і коні сухі, а той виоре чверть і коні мокрі. Робить вилами, граблями, кинув, пішов, корова і покалічила ногу. Приїхав з поля, дощ їде, а плуг на дворі мокне. Цього літа було так, що комсомольці самі доглядали порядку. Приїхав з поля — віз на місце. Дав їсти, сам пішов, а коні не напоєні. Ідем обкопувати яблуні. Я обкопаю п'ятнадцять, а той чотирі. Я розкопаю десять грядок на хмільниці, а він три. Обривають хміль, дивись, кидає третього гатунку до першого. Підріжеш низько і толку не буде. Я поїду візьму півтори копи, а він копу, я два рази, а він раз, причім не вкрив як слід, дощ і помочив. Поїде на поле — косарка не помащена, чи гайка відкрутилась. Їде верхи: не хоче жати... Приїжджаю — зламана рама. Чому? Виліз шпинт, зламав раму. Недогляд. Був у нас агроном з рідні Севрюків. То він замість висіяти вісім пудів, поставив сіялку так густо, що вона висіяла шістнадцять на десятину. Добре, що вчасно кинулись, а то б загало наше зерно. Завернув, дивись проминув колію, порожня смужка. Барабанчик не притиснув тарч і вилітають цілі колоски.— Треба, каже, знищить трієра, на біса він здався, коли він стоколоси не очищає? Що ти, думаю, за агроном? А млинок? Спочатку пропусти на млинок, а тоді на трієр. Троє возять гній. Один вивозе десять, а другий п'ятнадцять, третій двадцять підвід. Один розкидає десять, другий — вісім, третій — шість. Один намагається так розкидати, як на своєму господарстві, другий аби день до вечора. Посилаєш овес косити на Дідову Долину двох і під Каштан двох. Одні викосять дві десятини, другі одну. Аби сонце зайшло. А то було корови в гною стоять.— Я, каже, не можу вправитися.— А чому ж ти вправлявся раніш? Полови всипав,

а буряка не дав, а тут дивуєшся, чому так мало молока дають? Буряк дав свиням, забув картоплі зварити.

Доглядав я за кіньми, так на віжках не можна вдержати. Поїхав на сільсько-господарські курси, приїхав через три місяці, не пізнаю своїх коней! Правду в листі писали: приїдеш, так своїх коней не пізнаєш. Доглядав хазяйський хлопець з рідні Севрюків.— Коли коні гарячі, я їх ніколи не напою. Дав сіна, виждав дві години, тоді дав вівса. А то сіно поклав, а овес завтра з'їдять. Отже, можна робити вісім годин, але так, щоб не дивитись на сонце а чи скоро зайде? Та не ждять на обід. Рано встаємо, запрягаємо коні. Я за п'ятнадцять хвилин справлявся, вже орю, а він шукає стельвагу чи орчика. Чересло десь поділося...

Харків, лютий 1930 р.